

A KASSAI SZENT ERZSÉBET TEMPLOM ÉS A KESŐGÓTIKUS ÉPÍTÉSZET

I.

A magyarországi késői középkori építészet kutatásának egyik legnagyobb problémája emlékanyagunk viszonyítása a korszak egyetemes művészeti fejlődéséhez. Ennek a nehézségnek elsősorban az az oka, hogy szinte felmérhetetlen dimenzióbeli távolságok mutatkoznak a hazai emlékanyag és a kutatás által feldolgozott egykorú idegen építészeti alkotások között.

Jobb híján kell a dimenzió kifejezést alkalmaznunk annak jelzésére, ami egyik sarkalatos pontjául kívánkozik a középkori kutatásnak. Ez a fogalom egyrészt műfaji jellegű problémákat fed. A műfaji kategóriák a képzőművészetben bizonyos társadalmilag meghatározott tematikai köröket jelentenek. A portré például, mint az emberi személyiség konkrét reprezentálására hivatott műfaj, olyan társadalomban, pontosabban egy társadalom azon rétegeiben alakulhatott ki, melyekben a személyiség nagyobb súlyra, jelentőségre tehetett szert. Az építészetben ritkábban használjuk a műfaj elnevezést, noha itt is megkülönböztethetünk olyan funkcionálisan eltérő formákat, melyeket a képzőművészeti műfaji kategóriákhoz hasonlóan definiálhatunk. Ezzel lényegében az épülettípusok problémájához érkezünk.

A klasszikus, vitruviusi építészetelmélet az utilitas fogalomkörében tárgyalja az épülettípusokat, világosan utalva funkcionális meghatározottságukra. A középkori építészetben így különíthető el a vár, palota, villa műfaja, hogy csak a reprezentatív lakóház típusokat említsük, s hasonlóképpen felállítható a szakrális építészeti típusok, a székesegyház, szerzetesi épület, városi és falusi plébániatemplom, kápolna stb. sora is. Ezeket az építészeti alkotásokat tárgyalhatjuk ugyan úgy is, mint egy immanens művészeti fejlődés egyes megnyilatkozásait, ekkor azonban vajmi kevéssé közelítjük meg sajátos, individuális kvalitásaikat, építettöik célkitűzéseit.

A gótika egyetemes építészettörténetének fő területe a gótikus katedrális története. A feudális egyházi hierarchia csúcsán álló főpapok által alapított nagyszabású épületek, melyekben vallási tételek szemléltetése fonódott össze az állami reprezentáció formáival, méreteikkel, befogadóképességükkel éppúgy, mint sokrétű liturgikus és profán funkcióikkal minden bizonnyal a legnagyobb teljesítményeket követelték építőiktől. Nyilvánvaló, hogy a gótikus katedrális állította művészi feladat bonyolultsága, nagyszerűsége eleve sokoldalú és monumentális megoldást is követelt. A műfaj, az épülettípus lényegéből fakad a katedrális monumentalitása.

A gótikus építészet történetét tehát méltán mutatjuk be a katedrálisok sorozatán, de tudatában kell lennünk annak, hogy e nagy csúcsok mögött és körül alájuk rendelt kisebb, egyszerűbb épülettípusok sorakoznak. Ezt a sorakozást, az építészeti típusok hieratikus rangsorát a középkori szemlélő,

a templomokat hetente vagy csak bizonyos ünnepélyes alkalmakkor felkereső polgár vagy paraszt erősebben érzékelté, mint napjaink kutatója. Templomok esetében az épület egyházi státusa, liturgikus szerepe határozza meg az épülettípus fő vonásait.

A középkori Magyarország területéről székesegyház egyáltalán nem, szerzetesrendi templom csak kevés maradt ránk, emlékanyagunk zömét városi és falusi plébániatemplomok és fiókegyházaik alkotják. Ha minden különbségtétel nélkül, ezek alapján kísérelnénk meg megállapítani a magyarországi középkori építészettörténet sajátosságait, úgy járnánk, mintha csendéletekből próbálnánk elvonni a csataképfestészet törvényszerűségeit. Építészeti emlékeink értékelésében tehát figyelembe kell vennünk azok helyét az építészeti típusok rendjében.

A „dimenzió” másik problémája a keletkezés körülményeivel van összefüggésben. Természetesen ez nem teljesen független az épülettípus kérdéseitől sem. Nyilvánvalóan figyelembe kell vennünk azonban az építészeti alkotások stílusproblémáival kapcsolatban építettők igényeit, szándékait, lehetőségeit is. A megbízó személyek vagy közösségek társadalmi helyzete, viszonyai lényeges mértékben módosítják az épülettípus keretei között várható kvalitásokat.

E problémák felvetésével nem a stílári kérdések, hanem a társadalom igényei, az építészeti alkotás funkcionális meghatározói felől közeledünk az épületekhez. Olyan szempont ez, melyet nem nélkülözhetünk a magyarországi középkori építészettörténetének megírásakor.

II.

A kassai Szent Erzsébet templom a középkori Magyarország egyik legjelentősebb korunkra maradt építészeti emléke. A templom számos sajátosságával egyedül áll emlékanyagunkban. Belső terének tágassága, nagy méretei, felépítésének bonyolultsága, gazdag díszítése egyaránt kiemelik a szokásos városi plébániatemplomok közül. Bazilikális felépítése kereszthajóval párosul, nyugati homlokzatát toronypár hangsúlyozza. Kereszthajó-homlokzatainak tagolása, kapuzatainak gazdag díszé a városi főtér fontos pontjait hangsúlyozza, a szentély pedig szokatlan bonyolultságával tűnik fel. Alaprajzának összetettsége igényes építészeti koncepcióra utal, s gazdag részletképzése, a konstruktív építészeti formák tagolása és szerves formákba öltöztetése erőteljes díszítő szándékot tanúsít.

Mindezek a vonások éppúgy kiemelik a Szent Erzsébet templom építészettét gótikus templomaink sorában, mint ahogyan Kassa városa maga is kiemelkedett városaink közül. A város polgársága a XIV. század elejére kiharcolja önállóságát, megszabadul a feudális földesúri kötöttségektől, s a politikai életben is fontos szerephez jut.¹ Ezt a helyzetet rögzítik az Anjou-házbéli királyok által nyújtott privilégiumok. A XIV. század növeli a kassai polgárság gazdasági súlyát. Kedvez a város fejlődésének az a politikai helyzet is, amelyben a magyar, cseh, lengyel uralkodók szorosabb, és éppen gazdasági kérdésekben

¹ Wick Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941. — Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV—1961. 27. — Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 102. skk.

jelentős szövetsége következik be. S bár Kassa iparának fejlődése nem ér el arra a szintre, mint a XIV. század németalföldi vagy itáliai városaiban, lakói ügyesen ki tudják használni a Krakkó, Szilézia, Csehország, Halics felé vezető kereskedelmi utak közelségét, s mindenekelőtt borkereskedelme révén a város hatalmas kereskedelmi forgalmat bonyolít le, a nemzetközi kereskedelem egyik fontos csomópontja lesz. Ezt a szerepét újabb privilégiumok adományozása jelzi. S bár ez a fejlődés a XV. század folyamán elakad, s Kassa polgársága nem emelkedik a legjelentősebb kereskedővárosok szintjére, a hitelhiány lehetetlenné teszi nagyobb arányú vállalkozások kezdeményezését, Kassa nemcsak az egykori Felső-Magyarország, de az egész középkori Magyarország egyik legnagyobb és leggazdagabb városa. A tízezres lélekszámot megközelítő lakosságával, ha szerényen is, mégis csatlakozik a kor nagyvárosaihoz, ugyanakkor, amikor ugyanezt a nagyságot az országban legfeljebb két-három város éri el. Polgársága nagyfokú autonómiával rendelkezik, ügyeit nagyrészt maga intézi, s egyedül a királynak van alárendelve.

A városnak ezt a jelentőségét fejezi ki jogi helyzete, szabad királyi városi privilégiuma is.

A szabad királyi városok jogai között fontos helyet foglal el az a privilégiumuk, amely plébániatemplomaik kegyuraivá teszi őket.² A kegyúri jog nemcsak bevételi forrás a város számára, nemcsak mentesíti a polgárságot e területen is a világi vagy egyházi feudálisok fennhatóságától, hanem egyúttal a polgárság reprezentációjának újabb lehetőségét is jelenti. A városi polgárok nagyszabású templomépítkezései éppen ezzel függnek össze, s nem véletlen az sem, hogy a XIV. század végén, a város virágzásának csúcspontján, Kassán is új templom építésébe fognak a régi, kisebb méretű és minden bizonnyal dísztelenebb, egyszerűbb plébániatemplom helyén.³ 1402-ben IX. Bonifác pápa bullája a kassai egyház számára biztosított privilégiumokat azzal indokolja, hogy „ilyen mű befejezéséhez és helyreállításához nem csekély kiadásokra van szükség”.⁴

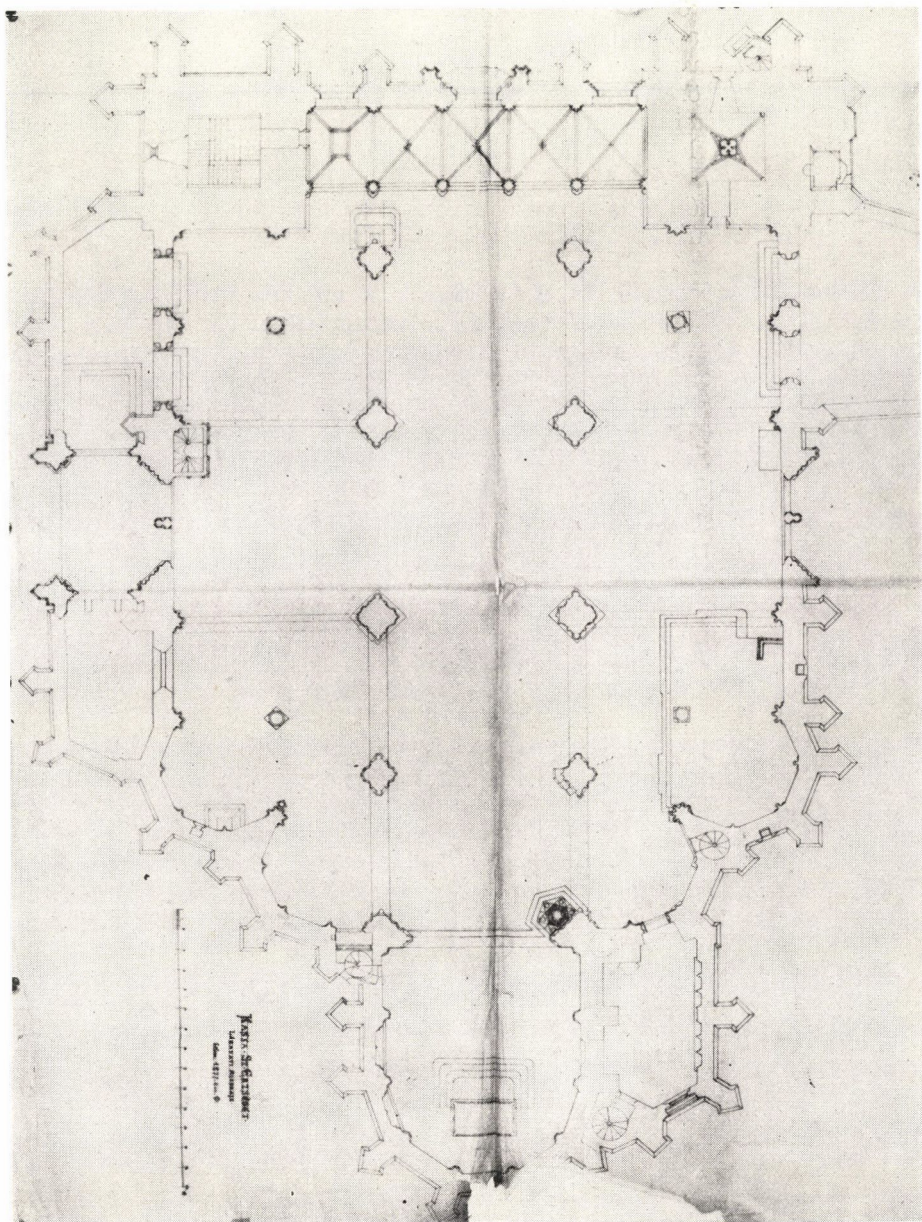
A kutatók sokat vitatkoztak a bulla szövegének értelmezésén, és a templom építéstörténetében betöltött jelentőségén, az azonban biztos, hogy ilyen szavakkal leírt és hasonló privilégiumokkal támogatott építkezés nem tartozhatott a jelentéktelenebbek közé. Ez a tény persze önmagában kizárja azt a lehetőséget, mintha egyszerűen csak a korábbi templom ideiglenes tatarozásáról lenne szó. A pápai bulla méltatja a kassai templom jelentőségét is, említve azt a szerepét, melyet mint a környező területek zarándokainak, köztük ruténoknak és havasalföldieknek is célpontja, betöltött. A XV. század későbbi szakaszából nincs több adatunk Kassa búcsújáráhely-szerepére, de Szkhárosi Horváth András egyik 1546-os versében ismét találkozunk a templom ilyen jelentőségének említésével:

„Az Krisztus mondja: Jertek én hozzám, mit futunk Rómában,
Bódogasszonyhoz Colóniába, onnat a nagy Ágba.

² *Szücs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 43. — *Fügedi, Erik*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt. *Studia Slavica* II—1956. 185. skk. — *Gárdonyi Albert*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójára. Bp. 1934. 163. skk.

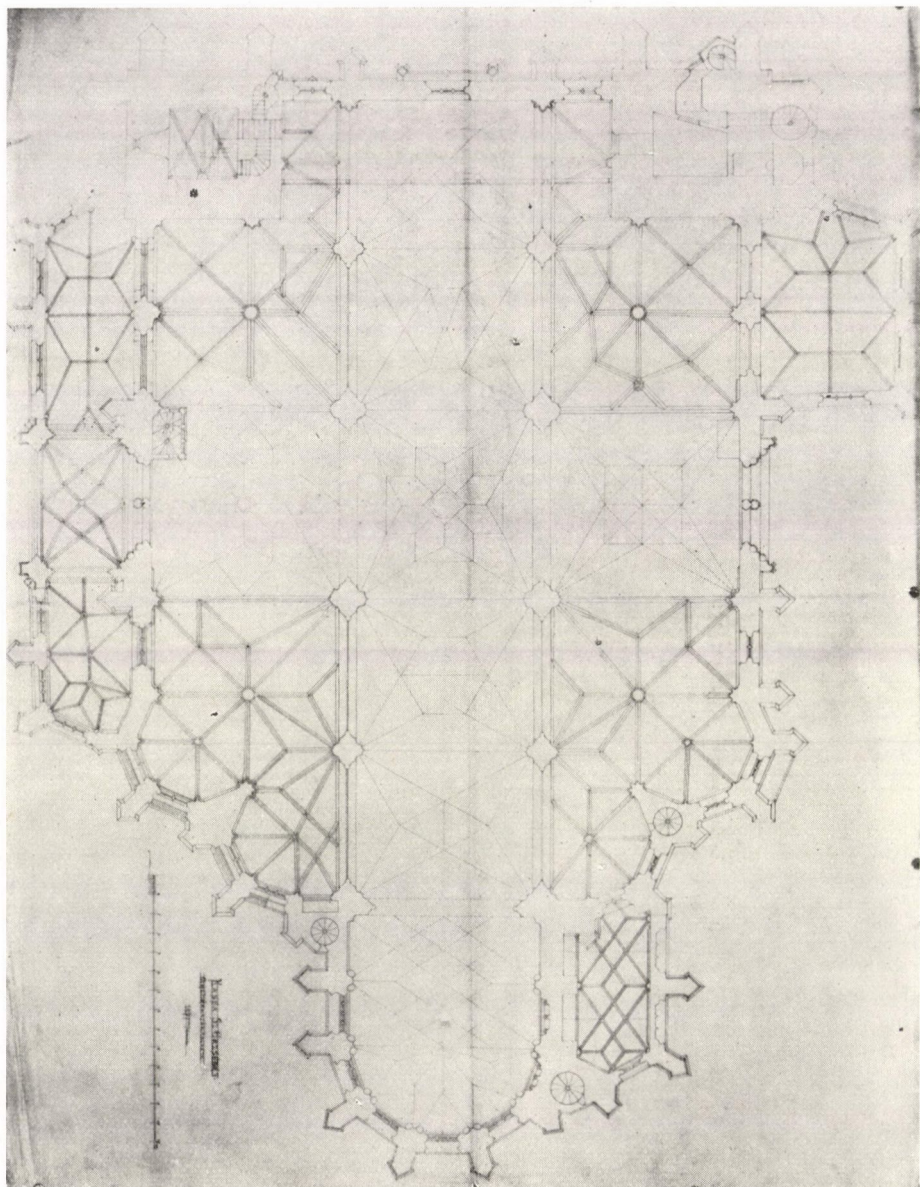
³ *Mihalik József*: A kassai Szent-Erzsébet-templom. Bp. 1912. 35.

⁴ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Ser. I. Tom. 4. II. IX. Bonifác pápa oklevelei 1396—1404. Bp. 1889. 417.

1. A templom földszinti alaprajza 1877-ben OMF tervtár K 6901 sz. reprodukciója

2. A templom alaprajza a mellékhajó-boltozatok szintjében OMF tervtár K 6903. sz. reprodukciója

Bölcsős helyekre a szent Jakabhoz a Compostelába
Az kinek nincsen annyi költsége menjen csak Bátára,
Avagy Kassára, avagy Váraddá avagy csak Darnóra,
De hol taníta minket az Krisztus ez fassangozásra?'⁵

⁵ Az Istennek irgalmasságáról . . . 163—168. sor. Régi Magyar Költők Tára II. Bp. 1880. 204.

Kassának a jelentős középkori búcsújáróhelyek, a Szent Vér-ereklyéjének kultuszáról ismeretes Bába,⁶ és a Szent László-tisztelet központja, Nagyvárad melletti emlegetése templomunk központi jelentőségét hangsúlyozza.

Kivételesen nagyszabású arányai, nagy vonzereje összefüggésben állnak azzal, hogy a templom egyben a városi polgárság reprezentatív épülete is. Jelentkezik azonban az épületen másfajta reprezentatív igény is. Kassa, mint szabad királyi város, közvetlenül a király fennhatósága alá tartozik, templomának, ha csak formálisan is, kegyura végső soron a király. A szabad királyi város státus végső soron azt jelenti, hogy a város a király birtokában van, tehát a királyt illetik mindazok a jogok, melyeket a magánföldesurak élveznek birtokaikon. Ezzel függ össze a királyi építetők emlékének többszörös felidézése a templomon: címerükkel a szentély boltozatán,⁷ a déli tornyon, az ún. Mátyás halotti lámpásán; feliratokban, mint azt a déli kereszthajó karzata alatt az V. László legitim uralkodását elismerő felirat példázza.⁸ Az Országos Műemléki Felügyelőség tervtárának egy lapja arra utal, hogy az északi mellék-szentélyek falain is voltak királyok életére vonatkozó adatokat megörökítő freskófeliratok.⁹

Okleveles adatok bizonyítják, hogy az uralkodók jelentős mértékben hozzájárultak az építkezések költségeihez kedvezményekkel, ajándékokkal,¹⁰ de mesterek rendelkezésre bocsátásával is. Az utóbbi idő kutatásai valószínűsítik, hogy Zsigmond két építész, az 1411-ben Visegrádra rendelt Miklós mester, az 1420—24 között említett Péter mester, majd Kassai István működésére vonatkozó adatokban az udvari építőműhely és Kassa közötti tartós kapcsolatoknak bizonyítékait kell látnunk.¹¹

III.

A kutatók többsége a kassai Szent Erzsébet templom leginkább említésre méltó, sajtószertű vonását alaprajzának ritkaságszamba menő szerkezetében látta.

A templom bazilikális, kereszthajós, keletelt épület. Tömegét is, alaprajzát is melléképítmények módosítják. Ezek a toldalékok az épület teljes befejezése előtt, a XV. század hatvanas-hetvenes éveiben, bizonyos szerkezeti változások árán épültek. Így jött létre a déli homlokzatot eltakaró két kápolna, Augustin Cromer és Szatmáry Ferenc kápolnája, melyeknek építésekor nemcsak a támpillérek közeit töltötték ki, de szükségessé vált (a délnyugati, Szatmáry-kápolnánál) a hajószakasz falának kiváltása és árkádokkal való megnyitása is. Hasonló árkádos kiváltás teremtett kapcsolatot az észak-

⁶ *Kónyi Mária*: A bábai apátság és csodálatos Szent Vér ereklyéje. Tolna vármegye múltjából 5. 1940. 7. skk.

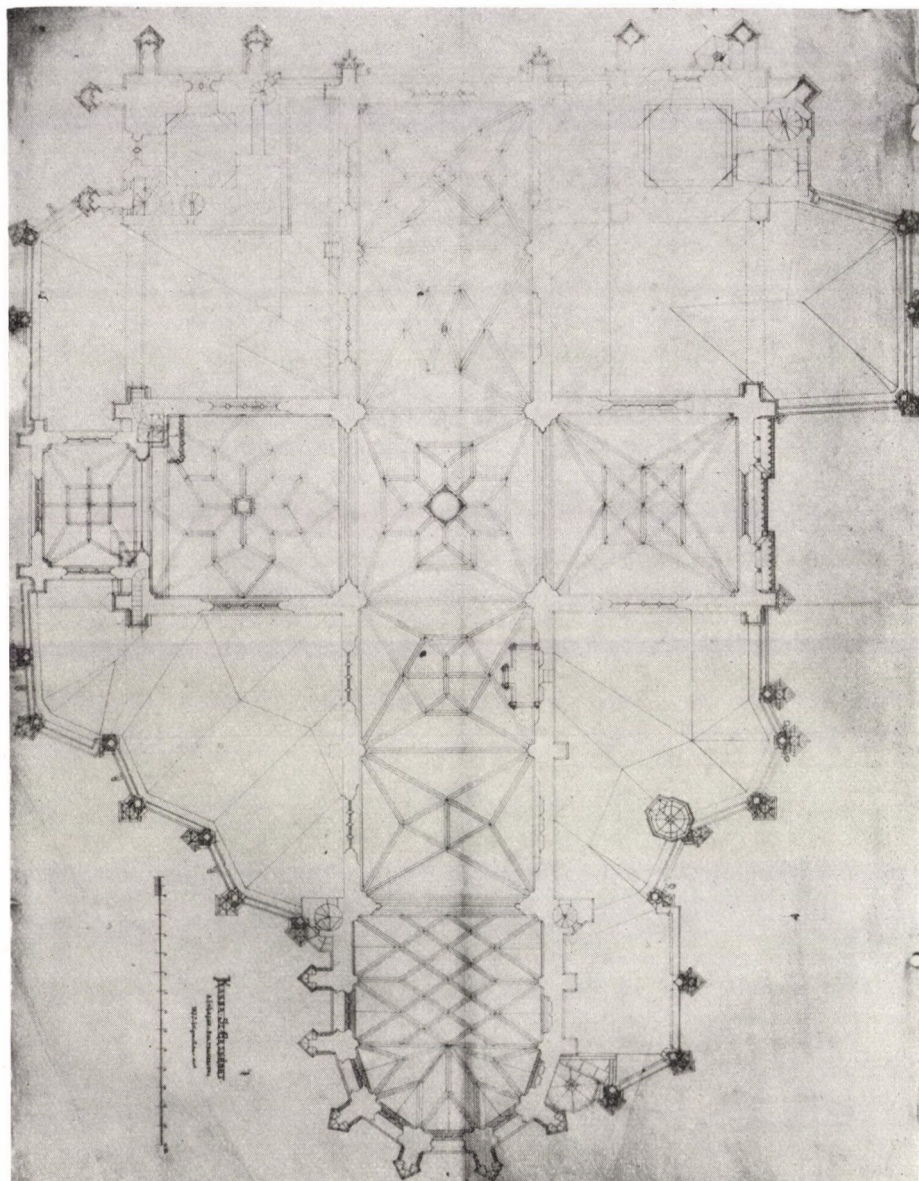
⁷ Első említése Récey Viktortól: Archeológiai Értesítő, (a továbbiakban: AÉ) UF XIII—1893. 269—70.

⁸ *Henszlmann Imre*: Kassa városának ónémet stílusú templomai. Pest, 1846. 15.

⁹ Országos Műemléki Felügyelőség tervtára K. 6959. *Gerece*: Magyarország műemlékei I—1905. Kassa, 729. sz. vö.: *Récey*: AÉ UF XIII—1893. 271. A szentség-ház kovásoltvas ajtóin levő címerekről: *Csoma József*: A kassai szentség-ház címerei. Turul, 1889.

¹⁰ *Mihalik* i. m. 39.

¹¹ *Marosi, Ernő*: Beiträge zur Baugeschichte der St. Elisabeth-Pfarrkirche von Kassa. Acta Historiae Artium (a továbbiakban: AHA) X—1964. 235. skk. uo. irodalom.

3. A templom alaprajza a főhajó boltozatainak szintjében OMF tervtár K 6902. sz. reprodukciója

nyugati kápolna terével is, melyet azonban a purista helyreállítás során zavaró toldalékipítményként megszüntettek. Mai formájában a sekrestye is független a templom eredeti tervétől.

A templom alapszerkezetét eredetileg világosabban mutatta, mint mai, átépített állapotában. (1—3. ábra) A Steindl-féle átépítés a hosszanti elrendezé-

sű, a főtengely szerint határozottan irányuló bazilikát hozott létre, a katedrálisok ideálját követve. Ebben az átépítésben a templomtípusok eltéréseinek elhanyagolása éppúgy szerepet játszott, mint a restaurátorok normatív szemlélete és naiv funkcionalizmusa: az 1804-ben püspökség rangjára emelt Kassának valódi székesegyházat igyekeztek teremteni.

A főhajó nagy, töretlen, csupán fejezet nélküli oszlopkötegekkel tagolt falfelületei meglehetősen széles arányúak voltak. A homlokívek magasságának egyharmadát alkotta a főhajószakaszok mélysége, ami meglehetősen zömök arányoknak felel meg. Az így kialakult, viszonylag széles falfelületekben a félmagasságot megközelítő, széles ívű, egészen tompa csúcsívű, illetve kosáríves nyílású árkádok nyíltak. A falfelületek félmagassága felett egyszerű könyöklőpárkányon alacsony, négyes osztású ablakok nyíltak.

A főhajó egész oldalfalának tagolása a határoló falfelületek erős hangsúlyozásával, a tagozatok alárendeltségével és a nyílások tágas, széles arányai-
val sajátosan lassú, világos, nyugodt ritmust alkotott. Sajnos, az egykori templombelsőnek éppen ez a sajátossága a leginkább megközelíthetetlen a mai szemlélő számára, hiszen egyetlen részletforma, egyetlen faldarab sem őrzi emlékét: teljesen következtetésekre vagyunk utalva e ponton.¹²

Az így kialakult falfelületek közel négyzetes boltszakaszokat határoltak, melyeket meglehetősen mély, csehsüvegboltozatok hatására emlékeztető csillagboltozatok foglaltak össze önálló egységekké. A falfelületeket elválasztó pillérkötegek vállvonalán szinte hirtelen, konzolokból kibukkanó bordák mustrája, középpontos csillagformációi még határozottabban lezárt egységekként tűntették fel a főhajó szakaszait. (4. ábra)

A négyzet erőteljesebb pillérei-
vel, teljes négyzet alaprajzából következően fokozottabb tágasságával határozottan a templom centrumaként érvényesült. Ehhez a térhez északon és délen a kereszthajó két, hasonló alaprajzú és tagolású szára csatlakozott. A négyezettől keletre és nyugatra két-két azonos magasságú szakasz alkotta a plébániatemplom főhajóját. Köztük a kereszthajó szokatlanul hátul, nyugat felé helyezkedett el.

A főhajó keleti végén, a diadalív után két rövid, téglalap alaprajzú szakaszból álló, a szabályos tízszög öt oldalával záródó szentély emelkedik. Faltagolása, térhatása alapvetően különbözik a hajójétól: oldalfalait éles csúcban végződő, karcsú ívek keretelik, a második szakasztól kezdve ezeket a falfelületeket az ülőfülkék feletti párkány magasságától egészen a boltozatig érő magas kőrácson ablakok törik át. A szentély boltozata kevésbé alacsonyabb,

¹² Az átépítésről: *Frőde Vilmos*: A Szent Erzsébet székesegyház. Magyarország vármegyéi és városai I. Abaúj vármegye 71. és *Mihalik* i. m. 100. skk, újabban: *Mencl, Václav*: Sto rokov starostlivosti o stavebné pamiatky na Slovensku. Pámiatky a Muzeá V—1956. 168.

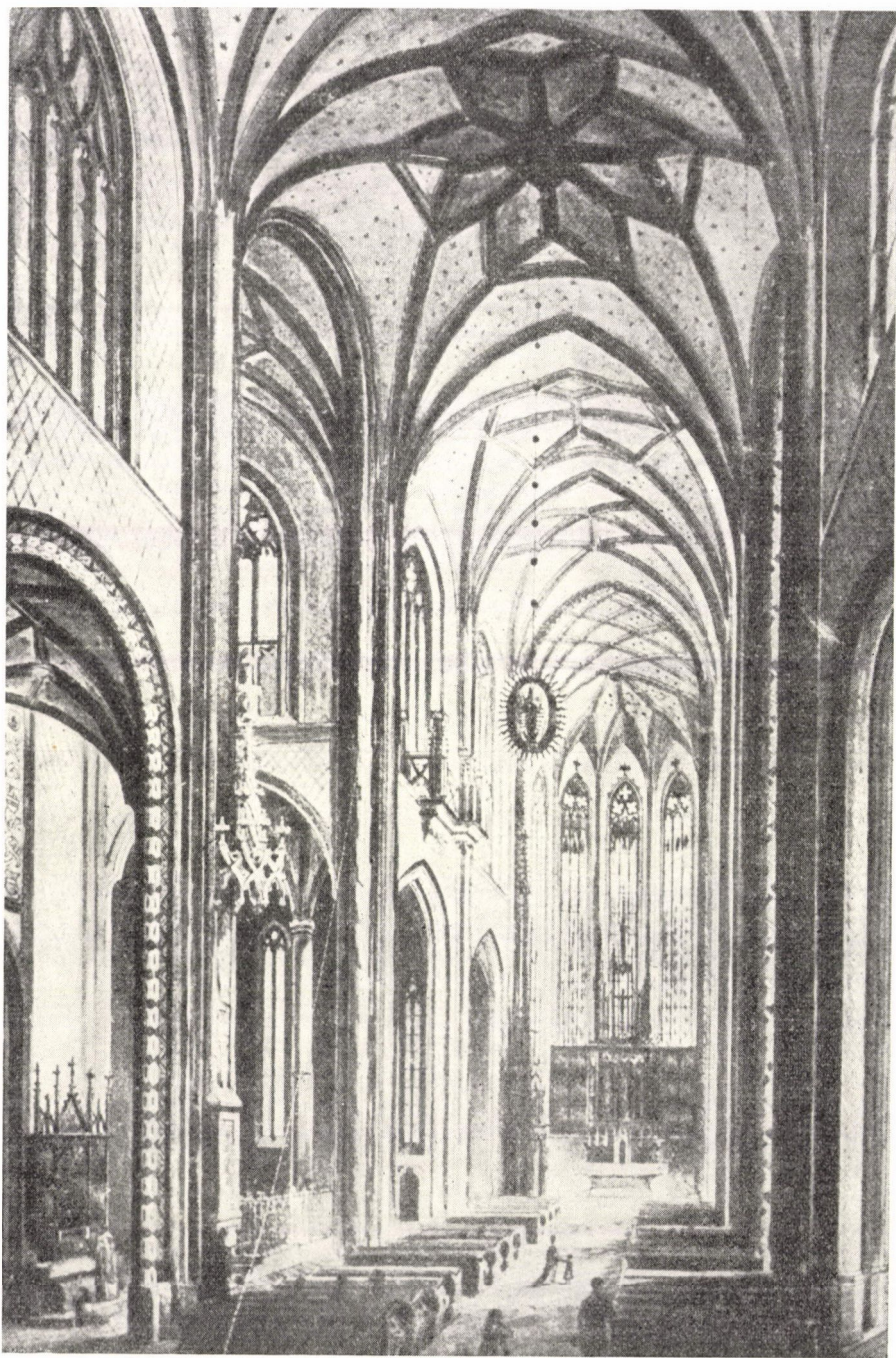
A templom restaurálás előtti állapotát az alábbi főbb források alapján lehet rekonstruálni:

a) A templom 1877-ben három szinten felvett alaprajzai: OMF tervtár K 6901 (*Gerecze*: Kassa, 7. sz.); K 6903 (*Gerecze*: Kassa, 8. sz.); K 6902 (*Gerecze*: Kassa, 9. sz.).

b) Hosszmetszet a déli főhajó-fal nézetével (1877.) OMF tervtár K 5571. (*Gerecze*: Kassa, 268. sz.)

c) Hosszmetszet a déli főhajó-fal nézetével (1800 körül, *Brocky István* építőmester). Egrí érseki levéltár, Tervrajzok I. 20. — A figyelmemet rá *dr. Voit Pál* hívta fel, amiért köszönettel tartozom.

d) *Myskovszky Viktor* akvarellje: a főhajó nézete kelet felé. Eredeti ismeretlen helyen, közölve: *Mihalik* i. m. 99.

4. Belső nézet kelet felé 1860—1877. között. Myskovszky Viktor akvarellje nyomán

mint a hajóé, bonyolultan összefonódó, hálót alkotó bordák szövevénye alkotja.

A szentély terét nemcsak későbbi építése, formái választják el a hajótól, hanem az a mód is, ahogyan az önmagában kiegyensúlyozott főhajóhoz illesztve, hozzáfűzve emelkedik. A főhajó így tekintve aránytalanul rövid, a szentély aránytalanul távol kezdődik a kereszthajótól, az épület egész alaprajzának alapvető vonásaként tűnik fel a fő- és kereszthajó keresztje, melynek rövid száraiból nemcsak a hossz tengely irányában, hanem a kereszthajók irányában, oldalfelé is kilátás nyílik. A templomtér fő részét tehát egykor a centrumot hangsúlyozó, a centrális épületekhez közelítő térhatású hosszház alkotta, amelyet csak mérsékelten tört át a főhajó hosszanti tere. Ennek a főhajótérnek tendenciáját erősíti a szentélybelső.

A bazilikálisan kiemelt, keresztalakot alkotó terek közeit alacsonyabb térségekké töltik ki. Ezeket a Steindl-féle restaurálás két-két mellékhajóvá alakította, eredetileg azonban hiányzott folyamatos mellékhajó-jellegük, önálló, elszigetelt tereket alkottak. A nyugati részen a két hosszhajó-szakasznak megfelelő területeket a templomtérbe benyúló két torony tömbje csökkentette, így a tornyok mellett a mellékbejáratok tengelyében csak egy-egy folyosószerű, keskeny tér maradt szabadon, míg a tulajdonképpeni mellékhajótér négyzetes alaprajzúvá vált. Ezt a négyzetet a középpontjába állított és a főhajó pillérosztásától független karsú nyolcszögű pillér osztotta mindkét oldalán. Bár ez a templom rekonstrukciójának egyik legnehezebb pontja, mivel nemcsak a Steindl-féle restaurálás változtatta meg a mellékhajók boltozatait, hanem régebbi, még középkori helyreállítással is számolnunk kell ezen a ponton; mégis valószínűnek látszik, hogy e pilléreken eredetileg csillagboltozatok háromsugaras bordái futottak össze. A két keleti melléktér elrendezése megfelel a nyugatiakénak, azzal a különbséggel, hogy ezeknél a négyzetes alapformát kelet felé két-két mellékszentély bővíti. Ezek a mellékszentélyek a templom keleti nézetében is gazdag tömegegyüttest alkotnak úgy, hogy a főhajó folytatásaként kiemelt főszentélyt csupán kísérik, de nem veszik körül. A belsőben is inkább a mellékhajók lezárásaként, mint a főszentélyhez tartozó térelemként tűnnek fel. Terüket magassági és világítási különbségek, valamint a hajó árkádívei teljesen elkülönítik a főszentély terétől.

Alaprajzi elrendezésük ennek megfelelően alakul: a mellékhajók négyzetes terének oldalközepét jelző oszlopkötegtől a diadalív kötegeiig vezető egyenes mentén, diagonálisan, egymással párhuzamos tengellyel sorakoznak. A nyugatabbra fekvők alaprajza a szabályos nyolcszög négy oldalának felel meg, a keletieknél ez az elrendezés bizonyos mértékig torzul, a kápolnák fala átvezet a diadalív pillérei felé.

A kápolnák sajátos elrendezése a kassai plébániatemplom építéstörténetének legtöbbet elemzett, ám legkevésbé magyarázott kérdése.

IV.

Az elrendezés problémái nem szakíthatók el a templom építéstörténetétől. Éppen az építkezések valószínűleg legfontosabb szakaszára nézve csak néhány homályos adattal rendelkezünk.¹³ Direkt említésük egyetlen esetben fordul elő: IX. Bonifác 1402-i búcsúadományozó bullájában. Az építkezések

¹³ *Mihalik* i. m. 36.

közvetlen indoka a korábbi plébániatemplom pusztulása lehetett. Ez egy tűzvész során következett be, s valóban, Zsigmond egy 1399-i keltezésű oklevelében említ is tűz és szélvihar okozta károkat.¹⁴ 1382-ben több oltáralapításról tudunk, talán éppen ez utalhat a templomépítés kezdetére, mert 1378-ban feltételezhetően áll a régi templom: egy ekkor keletkezett és égés nyomait viselő sírkő a második épület négyezeti pilléreinek alapozásából került ugyanis elő.¹⁵ Az oltáralapítás ténye nem jelenti feltétlenül az oltár azonnali használatba vételét is, jelentheti a majd elkészülő templom oltárának állíttatását, ami nem ritka formája a gótikus építkezések javadalmazásának.

Az építkezés kezdeteit tehát 1380. körülre tehetjük, s feltételezhető, hogy a munkák a XV. század első három évtizedében nagy lendülettel folytak. Erre utal az a szoros kapcsolat, amely az 1405-ben felszentelt kassai ferences templom homlokzatának gótikus Keresztrefeszítés-domborműve és a dóm északi kapuzatának megfelelő részelei közt ikonográfiaiag és stílusában egyaránt fennáll. Az a mindkét épületen működő mester, aki a kapuzatok plasztikájának egyik faragója volt, a XV. század első évtizedében minden bizonnyal Kassán dolgozott.¹⁶

Az építkezések 1431-ben még töretlen lendülettel folynak, legalábbis ezt valószínűsítik az ez évi töredékes számadáskönyvben elszámolt tetemes anyag- és munkabér-költségek, ha ezeket a dómépítésre vonatkoztathatjuk.¹⁷

A templom belseje a XV. század első harmadának végén készen állhatott. Ekkorra keltezhetőek ugyanis freskódíszének maradványai,¹⁸ s egyező terminus ante quem-et szolgáltat a déli kereszthajó karzata alatt fennmaradt freskófelirat is.

A templom építéstörténete azonban ezzel nem ért véget. Stíluseltérések bizonyítják, de már a gyarapodó és pontosabb feljegyzésekben¹⁹ is nyoma van annak, hogy az eredeti terv megvalósításának végső szakaszai is áthúzódnak a XV. század második felére. Ekkor keletkezik a templom szentélye is. Boltozatának első említését egy 1477-i számadáskönyvi bejegyzésben találjuk: „Item aufzurichten und abzubrechen das geroest zu dem gewelbe und zu der großen toffel fl. 12”.²⁰ A fenti forrás alapján feltételezzük, hogy a Szent Erzsébet-főoltár és a szárnyasoltárt befogadó szentélyépítmény egyszerre, egy időben lett kész. Erre utal az oltárnak a szentély egész belső terét kitöltő, azt feltételező mérete is. Mindezek a vonások nem valószínűsítik a szárnyasoltárnak esetleges későbbi áthelyezését.

A szentély építménye a templom kronológiájának legtöbbet vitatott pontját jelenti. Az újabb irodalom²¹ Krompholtz Miklósnak attribúálva, a

¹⁴ Zsigmondkori Oklevéltár I. 5644. sz.

¹⁵ Említése: *Henszlmann*: AÉ UF VIII—1888. 85.; *Myskovszky Viktor*: Két régi síremlék a kassai dómban. AÉ UF VIII—1888. 125.; *Wick Béla*: Kassa régi síremlékei. Kassa, 1933. 54.

¹⁶ *Gerevich László*: A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata. Bp. 1935. 31. sk.

¹⁷ *Mihalik József*: Egy fejezet a kassai Szent Erzsébet templom történetéből. Budapesti Szemle, 1922. 547. sz. 42.; *Marosi*: AHA X—1964. 231.

¹⁸ *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 152. sk.

¹⁹ *Mihalik* i. m. 40. 8kk.

²⁰ *Kemény Lajos*: Kassa város régi számadáskönyvei 1431—1533. Kassa, 1892. 15.

²¹ *Gaál, Ladislav*: L'architecture religieuse en Hongrie du XIe au XIIIe siècles. Paris, 1929. 237. említ először, alighanem tévesen, egy 1507-es feliratú, egyik szentélytámpillérből előkerült pergamendarabot.

Gerevich László: Gótika és protorenaissance. A magyarországi művészet története I. Bp. 1956. 178.

XVI. század első évtizedére tette ugyan felépítését, ez a hipotézis azonban nem ad választ arra a jogos kérdésre, milyen lehetett a korábbi szentély, hol állt a főoltár eredetileg. Feltételezték ugyan, hogy a templom terét eredetileg és ideiglenesen egy rövid poligonális záradék, a régi Szent Erzsébet templom szentélyének három zárófala vagy ezek alapfalain emelt új szentély zárta volna le,²² ezt a hipotézist azonban a restaurálással kapcsolatos ásatási eredmények nem engedik meg. Egy 1884. augusztus 14-én kelt felmérésből,²³ amely a régi templomszentély záradékának alapfalait tünteti fel, világosan leolvasható egy olyan fokú tengelyeltérés, amely kizárja, hogy a régi alapfalak az új szentély épületével bármilyen szerkezeti kapcsolatban álltak volna. Ezt a megfigyelést támasztja alá Lange Keresztély egy rajza is, amelyből kitűnik, hogy a régi szentély padlószintje 1,35 méterrel volt alacsonyabb a második épületénél.²⁴ A diadalív tagolása, de kőfaragójegyeinek a hosszház belsejében találtakal való összefüggései alapján is²⁵ feltételezhető, hogy vele egy időben, lezáró részeként keletkezett. A szentély új építési periódust képvisel, nem az eredeti tervhez tartozik. Erre utal méreteinek a hosszház rendszerétől való eltérése: falai nem a diadalívpillérek, illetve hosszházpillérek tengelyét folytatják, hanem azoknál kijjebb emelkednek. A szentélyrész felépítéséig tehát a templom ideiglenes keleti elzárásával kell számolnunk. Hasonló, szakaszos építkezés a normális, megszokott eljárások közé tartozik.

A tervezett alaprajz rekonstrukciójából ki kell tehát zárnunk a szentélyt is; feltételezhető azonban, hogy ha más arányokkal is, eredetileg is nyújtott szentélyt terveztek az épülethez.

V.

A kassai szentélyfő megoldása a gótikus építészet egyik sajátos, ritka típusához tartozik. Legrégibbi példájaként a braine-i Saint-Yved premontrai prépostsági templom ismeretes. (5. ábra) Az Aisne melletti, Soissons-hoz közel fekvő Braine a VII. század óta királyi, majd jelentős feudális magánföldesúri birtokközpont és vár helye. 1152-ben a birtok Robert de Dreux, VI. Kövér Lajos fia és VII. Lajos király testvérének tulajdonába kerül. Ekkor, feltehetőleg 1180 körül kezdődik az az újjáépítés, amelynek kizárólag befejezését, 1216-ot dokumentálják írott források is. Braine temploma igen nagy jelentőségű épület, szerepe is igen fontos. Mint a francia királyi család mellékágának temetkezőhelye és családi prépostsága, St.-Denis-hez hasonló szerepet játszott.²⁶

Felépítése, elrendezése is a katedrálisok rendszerint kápolnakoszorús szentélyfőivel szemben sajátos megoldást mutat. Eredetileg háromhajós, hat szakaszos, kéttornyú bazilika volt, két-két szakaszos kereszthajóval.²⁷ Négyzetét négyzetes torony hangsúlyozta. A főhajó meghosszabbításában egy szakasszal nyújtott, poligonális záródású szentély emelkedik. A kereszthajón túl a hosszház egy mellékhajószakasszal folytatódik, s a kereszthajóból közvetlenül

²² Mihalik i. m. 29.

²³ OMF tervtár K 4989, *Gerecse*: Kassa, 6. sz.

²⁴ OMF tervtár K 5068. *Gerecse*: Kassa, 480. sz.

²⁵ Mihalik i. m. 25–27. ábra III. A/4, 6, 8, 12 sz. jelek.

²⁶ Prioux, *Stanislas*: Monographie de l'ancienne abbaye royale Saint-Yved de Braine... Paris, 1859.

²⁷ Hajójának lebontásáról és restaurálás előtti képét l. Léon, *Paul*: La vie des monuments français. Paris, 1951. 362.

diagonális elrendezésű két-két mellékszentély nyílik. A gótikus építészeti tipológiai szakirodalom ezt az elrendezést a leglogikusabb és legtisztább alaprajzi megoldások közt emlegeti.²⁸ Világosan megkülönböztető vonása ennek az alaprajznak, mely egy-egy, vagy mint Braine-ben is, két-két apszisos változatában egyaránt előfordul, hogy a szentélyfej nem a főszentély köré csoportosul, hanem szorosabb kapcsolatba kerül a templom keresztházával. A braine-ihez hasonló alaprajzi elrendezés a XIII. században leginkább Champagne-ban és a champagne-i iskola hatóterületén jeletkezik.²⁹ Míg Ile-de-France XII. századi építkezéseiben a szentélykörüljárós nagy bazilikák terjednek el, Champagne több sajátos építészeti típus kiindulópontja volt. A katedrális fejlődésén belül nagyon sok „kivételes”, egyedülálló megoldásnak vagyunk tanúi ezen a területen. Ilyen megoldást jelent a noyoni alaprajz háromkaréjos lezárása, a soissons-i déli szentély vagy a laoni alaprajz sajátos alakítása.³⁰ A két utóbbi példa keletkezését, stílusát tekintve is szoros kapcsolatban áll a braine-i épülettel. A rokonság még közelebbinek tűnik, ha a laoni székesegyház eredeti három apszisos elrendezésére gondolunk, a hamarosan elbontott poligonális záródású főszentéllyel és a kereszthajóból nyíló két mellékkápolnával. Ebben az összefüggésben világos, hogy miként a laoni is, a braine-i St. Yved alaprajzi szerkezete szintén a románkori szerzetes templomok lépcsőzetes, a kereszthajóból kiinduló apszisainak örökségét folytatja. Laonban közvetlenebb a kapcsolat, Braine-ben a mellékkápolnák diagonális állása kedvezőbb, inkább a gótika stílustörekvéseiben fogant megoldást eredményez: terük jobban kapcsolatba kerül a szomszédos térrészekkel, nem választja el őket fal. Boltozataik szerkezetére is alapvetően a diagonalitás jellemző: mindegyikük vázát a szabályos keresztboltzat adja, amelyet az apszis féloszlopaihoz sugárzó, a zárókőből kiinduló bordapár gazdagít.

A braine-i szentélyelrendezés mintája tehát nem közös a szentélykörüljárós bazilikák típusáéval. Nem helyes ezt az elrendezést, mint ez az alaprajzi típus magyar szakirodalmában olykor előfordult,³¹ a francia katedrális-típus redukciójának, egyszerűsített változatának tekintenünk: alapvetően más megoldással állunk itt szemben, melynek funkciója is más irányba mutat. A braine-i, úgynevezett „álsugárkápolnás” típus — látjuk, mennyire helytelen az elnevezés — képviselői azokon a területeken fordulnak elő, amelyeken a katedrális-típus nem egyeduralgokodó.

Maga a kereszthajóhoz csatlakozó, diagonális tengelyű mellékszentély nem ritkaság, sokféle változatban előfordul, s szentélykörüljáróval kapcsolatban is, mint Troyes székesegyházán vagy Villard de Honnecourt vázlatkönyvének a Vauxcelles-i cisztercita templom szentélyalaprajzát ábrázoló lapján, a reimsi St. Nicaise szentélyén.³²

A „tisztá” diagonális kápolnasor már ritkább megoldás, és példái kivétel nélkül különleges jelentőségű, de sohasem székesegyház-funkciójú épületek.

²⁸ *Viollet-le-Duc*: Dictionnaire raisonné de l'architecture VIII. 515. skk.

Dehio-Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes II. Stuttgart, 1901. 263. *Enlart, Camille*: Manuel d'archéologie française I. Paris, 1902. 485.: „...la disposition ingénieuse qui consiste a planter les absidioles sur un arc diagonal...”

²⁹ *Enlart* i. m. 485. és 2. jegyzet.

³⁰ *Gall, Ernst*: Die gotische Baukunst in Frankreich und Deutschland I. Leipzig, 1925. 51. skk.

³¹ *Mihalik* i. m. 21.

³² *Hahnloser, H. R.*: Villard de Honnecourt. Wien, 1935.

A XIII. századi példák esetében valószínűnek látszik Braine ösztönző hatása. Ekkor nyilván szerzetesrenden belüli kapcsolatok is közrejátszottak a típus terjedésében, mint a Rajna vidéki Xanten, majd a nyomán épülő Cleve, Ypres hasonló megoldásain.³³ Xanten esetében sajátos funkciót jelent Szent Viktor ereklyéinek régi hagyományra visszavezethető kultusza, és a velük kapcsolatos zarándoklások szokása. Hasonló reprezentatív igények kielégítésére kell gondolnunk a XIV. századi dijoni Ste. Chapelle, a burgundi hercegek egykori palotakápolnájának épülete esetében, ahol a típusbeli egyezést a Braine-nel rokon funkció is indokolhatta.³⁴ Nemcsak alaprajzi, de a faltagolásban, stíluskapcsolatokban is jelentkező egyezéseket mutat a trieri Liebfrauenkirche, a sorozat egyik legsajátosabb emléke. (7. ábra) Az építésével kapcsolatos igényeket világosan kifejezésre juttatja a braine-i szentélyfej megkettőzésével alakított, centrális alaprajza. A trieri templom a székesegyház mellett épített, plébániai funkciókat betöltő épület.³⁵ Jelentőségére világosan utal egy az építésével kapcsolatban keletkezett forrás is. Konrad von Hochstaden kölni érsek 1243-ban az építkezések javára kiadott oklevelében mint „a trieri vidék minden egyházának fejét, anyját és tanítómesterét” említi a templomot.³⁶ Erre a mintaképszerére utal a tipológiai egyezés a közeli Oppenheim, Ahrweiler szintén XIII. századi templomszentélyeivel is.³⁷

A francia gótika, Burckhardt halli szerzetes kifejezésével az „opus francigenum” megoldásainak tulajdonított különös elegancia, ezek reprezentatív felfogása nemcsak Trier esetében tételezhető fel, mint ahogyan a másolás sem csak itt fordul elő. Elég a kölni szentély és Amiens kapcsolatára utalnunk, vagy a Limburg a.d. Lahni Georgskirche laoni kapcsolataira hivatkoznunk.³⁸ Laon mint reprezentatív példa szerepel Villard vázlatkönyvében is, aki gondos részletezéssel lerajzolt tornyait méltatja, az elrendezés és szerkezet rendkívül alapos leírásával. Villard a „sage” és „cortois” kifejezésekkel dicséri a laoni tornyok felépítését. A jelzők egyike az elrendezés és a szerkezet technikai és tervezési jelentőségére, ésszerűségére, bölcs felépítésére utal; a másik eleganciáját, szépségét, de — szó szerinti értelmében benne van a „courtois” szóban ez is — reprezentatív, méltóságteljes, fejedelmi megoldását is dicséri.³⁹ Nem véletlen tehát, hogy Laon nyolcszögű tabernákulumokkal kísért nyolcszögű tornyainak megoldása oly sok követőre, másolóra talált francia és német földön egyaránt.

Nem csodálható, hogy Kassa kutatóinak egy jelentékeny része hasonló meggondolások alapján itt is másolásra, s Villard közvetítő szerepére gondol. Ezt az elképzelést első ízben Henszlmann Imre fogalmazta meg, aki 1857-ben a *Moniteur des Architectes*-ben publikálta tanulmányát.⁴⁰ Ebben a művében

³³ *Beissel, Stephan*: Die Bauführung des Mittelalters. Studien über die Kirche des hl. Viktor in Xanten. Freiburg i. Br. 1889. I. Baugeschichte der Kirche 77.

³⁴ *Quarré, Pierre*: Le roi René prisonnier du Duc de Bourgogne à Dijon et son oeuvre de peintre. La Revue du Louvre XIV—1964. N° 2, 68. és 69. 4. ábra

³⁵ *Karpa, Oskar*: Dom und Liebfrauen zu Trier. Berlin. 1944. 16. skk.

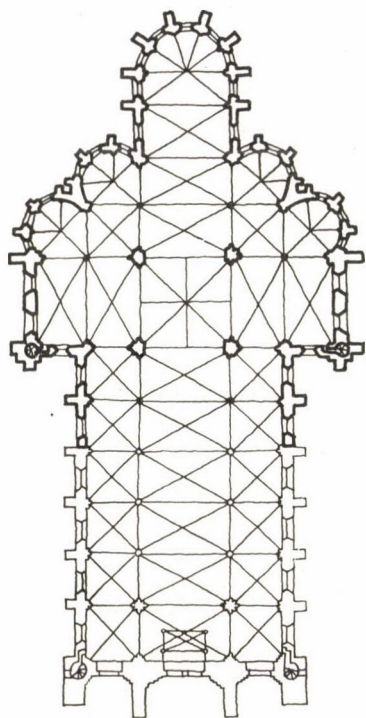
³⁶ Idézi: *Hasak, Max*: Die Kirchenbau des Mittelalters. Leipzig, 1913. 86.

³⁷ *Dehio-Bezold* i. m. II. 289.

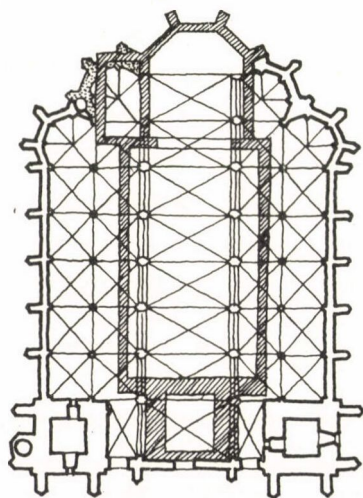
³⁸ *Dehio-Bezold* II. 261.

³⁹ *Hahnloser* i. m. 49. skk. Taf. 18—19. vö.: *Frankl, Paul*: The Gothic. Litterary sources and Interpretations through eight centuries. Princeton, 1960. 38.

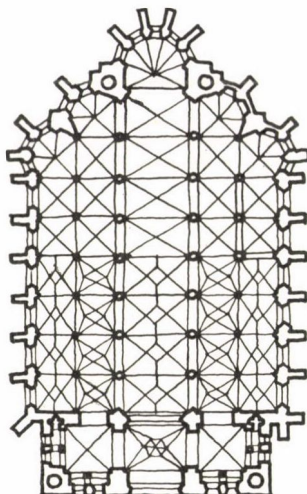
⁴⁰ Église de St. Yved de Braine, Type de Notre-Dame de Trèves et de l'Église Cathédrale de Cassovie.

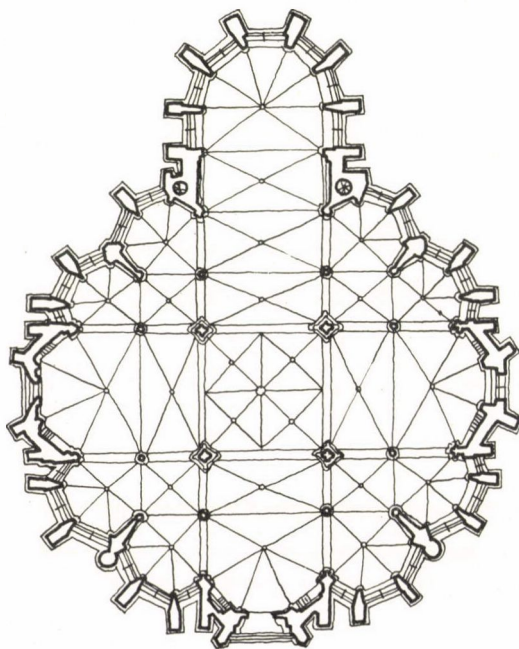
5. Braine, St-Yved. Alaprajz a hajó lebontása előtt Gall i. m. nyomán

8. A kassai első terv Menel-féle hipotetikus rekonstrukciója az előző templom alaprajzával Vlastivedny Časopis XV—1966. nyomán

6. Xanten, St. Viktor prépostsági templom alaprajza Klapheck i. m. nyomán

7. Trier, Liebfrauenkirche alaprajza Hasak i. m. nyomán

Henszlmann összekapcsolta a braine-i alaprajzzal való rokonság, és az akkor közelmúltban publikált vázlatkönyv alapján Villard magyarországi útjának tényét, feltételezve, hogy a kassai és braine-i alaprajz hasonlósága közvetlen, személyes kapcsolat eredménye. Villard volt az ezek szerint, aki a braine-i alaprajzot Magyarországra közvetítette. Ez az elképzelés ettől kezdve Henszlmann számára axiomatikus érvényűvé válik, s bár többször kell módosítania, lényegét soha fel nem adja, mert ez művészet- és történetiszemléletének alapsajátosságából fakad: magába foglalja a stílusok szerves növekedésének, egy pontból való továbbterjedésének és közvetlen kontaktus, oktatás, művészvándorlás útján való közlésének elvét.⁴¹ Henszlmann eredeti elképzelése szerint Villard, a XIII. század második felében, V. István ifjabb királysága alatt megkezdett Szent Erzsébet templomhoz szolgáltatotta az alaprajz Braine-ből hozott mintaképét.⁴² Szerinte ekkor el is kezdték a templom megépítését, amely Villard 1272-i távozásakor félbeszakadt. Később, miután 1884-ben a templom padlózata alatt előkerültek a régebbi plébániatemplom alapfalai, úgy módosította hipotézisét, hogy Villard, aki az 1260-as évek elején, még 1263 előtt járt Kassán, a régi templom falain kívül lerakta az új, később német mesterek által befejezett épület alapfalait.⁴³ A dóm monográfiáját író Mihalik József is lényegében Henszlmann véleményéhez csatlakozik Villard szerzősége kérdésében, azzal az eltéréssel, hogy árnyalatnyival kevésbé hangsúlyozza az alapfalak megépítését, s erősebben azt, hogy Villard „a teljes alaptervezetet... a kassai polgárok rendelkezésére bocsátotta.”⁴⁴

A Henszlmann-féle elképzelés lényege: a Braine-nel való kapcsolatok hangoztatása és Villard szerzőségének feltételezése mindmáig jelen van a szakirodalomban, természetesen bizonyos változásokat szenvedett. Divald Kornél, nem ismerve még az egeri székesegyház pontos elrendezését, ott tétélezte fel Villard működését, s így Egerből származtatta a kassai szentélyfő megoldását is.⁴⁵ Csemegi József is elfogadja Villard szerzőségének feltételezését; Horváth Henrik, Gerevich Tibor, majd Gerevich László tervrajzokban, Villard környezetében és kérésére készült, s mára elveszett tervekben látják a hagyományozódás lehetőségét, a braine-i terv és a kassai építkezés elkezdése közti szakadékot, két évszázadnyi időközt áthidaló elemet.⁴⁶

Elképzelhető-e tehát Villard szerzősége, közvetítő szerepe?

A kassai szentélyalaprajz és Braine összefüggéseire három hipotézis adhat magyarázatot:

1. Villard de Honnecourt a braine-i St. Yved ismeretében Kassa számára megtervezte a plébániatemplomot vagy legalább annak szentélyrészét.

⁴¹ *Marosi, Ernő*: Das romantische Zeitalter der ungarischen Kunstgeschichtsschreibung. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis... Sectio Historica VII—1965. 58. skk.

⁴² Levele Toldy Ferenchez. Új Magyar Múzeum VIII—1858. 297.; Művészeti Kalauz II. Bp. 1866. 68.

⁴³ AÉ UF IV—1884. 197.

⁴⁴ *Mihalik* i. m. 32.

⁴⁵ *Divald Kornél*: A kassai dóm és a Szent Mihály kápolna. Művészet, XIII—1914. 372. és A kassai dóm mesterei. Szépművészeti Múzeum Évkönyve V—1927/28. 31.

⁴⁶ *Csemegi József*: A budavári főtemplom. Bp. 1955. 80. és 127. jegyzet.

Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935. 72.

Gerevich, Tiberio: Il Duomo di Cassovia. Corvina ÚF. 1938. 624. és A kassai Dóm. Europa I—1943. 9.

Gerevich László: Magyarországi művészettörténet I. 139.

2. Villard más magyarországi épületeken dolgozott, ezek egyike, mely a braine-i alaprajzzal kapcsolatban állt, a későbbi kassai megoldásnak mintaképe.

3. Villard magyarországi működése óta ismeretes volt Magyarországon a braine-i rendszer, ezt a megoldást Villard által készített vagy behozott rajzok is rögzítették, s ez az ismert megoldás kerül később Kassán alkalmazásra.

Mint áttekintésünkéből kiderül, a kassai alaprajz magyarázatában mindhárom lehetőséget kimerítette a szakirodalom.

Az első hipotézis lehetőségét Villard vázlatkönyvének Lassus-Quicherat-féle datálása adja. Eszerint Villard a tatárjárás után járt Magyarországon. Hahnloser általánosan elfogadott újabb datálása szerint azonban Villard útja 1235 körülre tehető, elsősorban a reimsi székesegyház építésének kronológiája alapján.⁴⁷ Ezzel elesik annak a lehetősége, hogy Villard az akkor még jelentéktelen, 1230-ban villaként említett Kassa⁴⁸ számára dolgozzék. Egyébként is, a korábbi plébániatemplom létezése erősen valószínűtlenné teszi, hogy első említését megelőzően már átépítéséről gondoskodjanak. A kontaktus Kassa és Braine között tehát nem XIII. századi, s nem Villard közvetlen tevékenységének eredménye.

A második lehetőség sokat vitatott kérdése a magyarországi korai gótikus építészet történetének. Ez idő szerint alig létezik olyan XIII. századi jelentősebb emlékün, melyet még nem hoztak kapcsolatba Villard magyarországi utazásával.⁴⁹ Mivel azonban ennek az utazásnak célját nem ismerjük pontosan, csak annyit állíthatunk, hogy az a stílus, amelyet a picardiai Villard ismert és képviselt, valóban szerepet játszik a magyarországi gótika indulásánál, de így van ez ekkor egész Közép-Európában. Ha fel is tételezzük konkrét emlék előkép-szerepét, e feltételezésünk bizonytalan, alap nélküli lesz.

A harmadik feltételezést nehéz lenne kizárni, s nem véletlen, hogy a Villard-hipotézist őrző újabb szakirodalom éppen általános jellege miatt ezt hangoztatja. Szólnak is mellette fontos érvek: Villard járatos a laoni építőiskolában, a jelek szerint igen nagyra értékeli azt, sőt, Vauxcelles alaprajzán alkalmazza is a diagonális tengelyű mellékkápolna motívumát.⁵⁰ A motívum vagy az épülettípus feltételezhető ismerete azonban nem jelenti még annak a tervezésben való gyakorlati alkalmazását is. Azt a feltevést pedig, hogy Villard konkrét megbízás híján is tervet hagyott volna hátra Magyarországon, nem tartjuk valószínűnek. Ekkor vissza kellene térnünk az éppen kizárt első hipotézishez. Feltételezik, hogy Villard vázlatkönyve eredetileg éppen a magyarországi útra készített mintakönyv, album volt,⁵¹ de Villard nem hagyta hátra, hanem magával vitte, s még több építészgeneráció használta. A középkori építész és építópáholy a terveket vagyonként őrzi, féltékenyen vigyáz rájuk, s a gótikus tervrajzokkal kapcsolatban általános tapasztalat az, hogy tervek másolása, módosítása vagy konkrét épületek tervezésével, vagy a tervezés oktatásával függ össze.⁵² Nehéz elképzelni, hogy Villard pusztán adakozó ked-

⁴⁷ Hahnloser i. m. 73 és 231.

⁴⁸ Györfly i. m. I. 102.

⁴⁹ Gaál L. i. m. 232. skk.

⁵⁰ Hahnloser i. m. 79. és 33/a tábla

⁵¹ Hahnloser i. m.

⁵² Kletzl, Otto: Plan-Fragmente aus der deutschen Dombauhütte von Prag in Stuttgart und Ulm. Stuttgart, 1939. 5. skk.

vétől indítatva hátrahagyott volna egy olyan tervet, melynek semmi aktualitása nem volt, s amely százötven év múlva egyszerre eltalált Kassára, s alkalmazhatónak bizonyult. Ellenkezőleg: nyilván a XIV. század nyolcvanas éveinek elején, az építkezések megindítása előtt, mérlegelve a lehetőségeket, döntöttek Kassán az építők és építtetők egyetértésben az akkor felmerült braine-i típusú, de nem közvetlenül onnan származó terv mellett.

VI.

Ez az elképzelés sem ismeretlen a kassai dóm szakirodalmában. A Villard-hipotézissel szemben már a XIX. század közepe óta a xanteni St. Viktor prépostság elsőbbségét és mintakép-szerepét szokás emlegetni.

Ezt a nézetet vallja mindenekelőtt Karl Weiss 1857-ben megjelent és Henszlmann tíz évvel korábbi monográfiáját ismertető tanulmányában.⁵³ Weiss mindenekelőtt datálási kérdésekben módosítja Henszlmann nézeteit, visszatérve ahhoz a régebbi helyi hagyományhoz, amely szerint a templomot 1324-ben Erzsébet, Károly Róbert felesége alapította, s hangsúlyozza, hogy a templom formái a XIV. századra mutatnak. Weiss tételezi fel először azt is, hogy a templom több periódusban jött létre. Felismerve a Braine és az általa csupán száz évnyivel későbbre keltezett kassai dóm közti távolság nehezen áthidalható voltát, feltételezi, hogy a kassai építész ismerte a xanteni St. Viktor templom szentélyrendezését.⁵⁴

A Weiss által javasolt megoldás többször is visszatér a templom építéstörténeti irodalmában. Ezt képviseli Fróde Vilmos,⁵⁵ s ez a hipotézis szolgál a templom építéstörténetének és művészeti kapcsolatainak magyarázatául a csehszlovák szakirodalomban is.⁵⁶

Ennek az elméletnek szerzője Václav Mencl, aki a közelmúltban több publikációjában újból felelevenítette korábbi elképzeléseit.⁵⁷ Mencl a templom faltagolási rendszerének elemzéséből indul ki. Kimutatja, hogy a templom hajója előbb épül fel, mint a szentélyrész. A hajó legkorábbi sajátosságokat mutató részei a déli oldal mellékkápolnái: falfillérkötegeiken oszlopgyűrűk vonulnak végig. Ez a megoldás a templom kerítőfalain végig jellemző, egészen az északi mellékszentélyeket elválasztó pillérig, ahol új tagolási rendszer kezdődik. Eszerint tehát a templom kerítőfalai a mellékhajók magasságáig, mégpedig délről kezdve, a nyugati falakon keresztül, s befejezve az északi mellékkápolnákon, előbb épülnek meg, mint belső tagolása. Mivel a déli mellékszentélyeken kimutatott tagolásmódot a kereszthajók belső falain nem találja meg, feltételezi, hogy a kereszthajó későbbi tervváltozás eredménye. Mencl elképzelése szerint a kassai Szent Erzsébet templom eredeti terve öthajós bazi-

⁵³ Der Dom zu Kaschau. Mittheilungen der Zentralcommission II—1857. 231. skk.

⁵⁴ Uo. 244.

⁵⁵ Felsőmagyarország kőfaragó jelei. Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye, (a továbbiakban: MMÉEK) XXXIV—1900. 443.

⁵⁶ *Alžbeta Čidliňská*: Katedrála v Košiciach. Pámiatky a Muzeá VI—1957. 154.

⁵⁷ Die Kaschauer Kathedrale. Südostforschungen VIII—1943. 110. skk; Vztahy vychodného Slovenska ku gotike sliezsko-polskiej. Zo staršych vytvarňich dejin Slovenska Bratislava, 1965. 45. skk; Gotická architektura Košic. Vlastivedný Časopis XV—1966. 3. skk.

lika terve volt, amelynek mellékhajói négyzetes szakaszokból álltak volna, főhajóját pedig ezeknek megfelelő téglány alakú szakaszok alkották. A kereszt-hajó és a belső tagolás módosítása egyaránt tervváltozás eredménye, ez a tervváltozás a csarnoktemplomokhoz hasonló hatást hozott. Mencl szerint az öthajós alaprajzon csarnoktemplom építése bajos lett volna, ezért „oly módon fosztották meg a teret mélybe törő dinamikájától, hogy a magas főhajót hossza közepén ugyanolyan magasságú kereszthajóval metszették át és így kifejezetten centrális középponttal rendelkező keresztformájú alaprajzot fejlesztettek ki.”⁵⁸ A tervváltozás kiváltó oka az lehetett, hogy sor került a mind ezideig álló és a készülő épület falaival már körülépített régi templom lebontására. Újabb közleményeiben Mencl kibővítette korábbi hipotézisét azzal, hogy az első szakaszt azzal a Miklós mesterrel hozza kapcsolatba, akinek Visegrádra távozását 1411-ben említik, s az áttervezést az 1420—24-ben szereplő Péter mesternek tulajdonítja.⁵⁹ Eszerint tehát az első kassai templom elrendezése teljes mértékben a xanteni Viktorkirche másolata lett volna. (8. ábra)

Vizsgáljuk meg sorra Mencl érveit! A két periódusnak építészevekké váló összekapcsolása nem vehető komolyan, hiszen a XV. század elején Kassán összesen ez a két építész ismeretes név szerint, s mindkettőjük esetében csak feltételezhető, hogy ezen időszak legjelentősebb munkáján, a dómon dolgoztak. Egyes részeket nekik attribuílni, sőt, tanultságukra következtetni pusztán keresztnevekből nem lehet. Egyébként is: a fordulatnak korábban kellett volna bekövetkeznie, mint 1411-ben, ha figyelembe vesszük, hogy az északi kapu mestere legkésőbb 1405-ben már készített egy nagyon hasonló domborművet a ferencesek templomára. Ikonográfiai problémaként vetődik fel ezután, vajon a két rokon rel ef közül a dómon levő, bővebb, részletesebb ábrázolás-e a ferencesek szűkszaviúbb, összevontabb ábrázolásának követője? Alighanem ellenkező a helyzet, s a dóm északi kapujára is terminus ante quem-ként kell elfogadnunk 1405-öt.

Ha azonban így állunk, hogyan épülhetett meg alig húsz év alatt a templom egész kerítőfala párkánymagasságig, hogyan szakíthatták meg közben a munkákat a régi templom lebontása idején, s hogyan készülhettek el az új tervek szerint előkészített kőanyaggal? A régi templom körülépítésének és folyamatos továbbhasználatának hipotézise Mihaliknál is jelen van, de ez a következtetések ellentmondást teremtő láncszeme.⁶⁰ Éppen Mihalik az ugyanis, aki ismerteti a restaurátoroknak azt a megfigyelését, mely szerint a kerítőfalak átlag 4,8 m magasságig és a belső pillérek 2,5—3,2 m magasságig szkárosi trachitból, mégpedig az első, egyhajós templom anyagából, másodlagosan felhasznált profilos köveiből épültek.⁶¹ Ha ez így van, lehetetlen, hogy a régi templomot körülépítették: el kellett azt bontani már az építkezés megkezdése előtt. Továbbá, mivel a belső pillérrendszeren is az alsó részek kőanyaga a régi, de a hajó falai nem teljes magasságukig állnak a régi kőanyagból, valószínű, hogy ezek egy periódusban épülnek a kerítőfalakkal. Más természetű érvek is szólnak Mencl feltevése ellen: így legfőbb érve, hogy ti. a mellékszentélyek és mellékhajók falának övpárkánya nem folytatódik a kereszthajók falán, valóban helytálló a mai átépített templom esetében

⁵⁸ Südostforschungen VIII—1943. 131.

⁵⁹ Zo staršych vytvornich dejin Slovenska 46. sk.

⁶⁰ Mihalik i. m. 28.

⁶¹ Mihalik i. m. 51.

(mint ahogyan az öthajós alaprajz rekonstrukciója is végső soron a purista helyreállítást igazolja), de nem az eredeti épületnél. A templom restaurálás előtt készített hosszmetzetén ugyanis jól látszik a déli kapuzat belső oldalán baloldalt az átnyúló övpárkány végződése.⁶² A jobboldalít a lépcsőház miatt nem lehet látni. Jelzi a párkányt a templom mellékhajó-boltmagasságban felvett alaprajza is,⁶³ mégpedig nemcsak délen, hanem az északi kapu belső oldalának keleti felén is. (2. ábra) A nyugati ajtófélhez itt is melléképítmény, valószínűleg oltár támaszkodik. Mindezek a vonások csökkentik a külön kereszt-hajó-periódus feltételezésének hitelét. Ugyanakkor határozottan a kereszt-hajónak az eredeti tervben való szereplése mellett szól az, hogy a kereszt-hajók homlokzatai melletti belső falpiller-kötegek szélső tagozata a fallal nem 45, hanem 30 fok körüli szöveget zár be, tehát nem négyzetes boltszakasz mellett szól.⁶⁴

Ugyanígy kell értékelnünk a kőfaragójegyek tanúbizonyosságát is. Előfordul közös kőfaragójegy az északi és déli belső mellékszentélyen,⁶⁵ az északi kereszt-hajó-homlokzaton és a szomszédos falakon.⁶⁶ A belső támrendszernek a kerítőfalakkal való műhelyösszefüggését kőfaragójegyek egy egész csoportja bizonyítja.⁶⁷

Mindezek alapján nem látjuk indokoltnak Mencl elképzelését a templom eredetileg öthajós tervéről és a későbbi áttervezésről. Mindezen felül a bazilikális, kereszt-hajó nélküli, öthajós templom elképzelésével szemben a három-hajós, kereszt-hajós, centralizáló bazilika nem jelent sem típusában, sem stílusában olyan abszolút ellentétet, mint Mencl feltételezi. Ha elvetjük az öthajós tervrekonstrukciót, nem ragaszkodhatunk többé az alaprajz Xantennből való származtatásához sem.

Óvatosságra int azonban Xantennal kapcsolatban még egy tény. A xanteni premontrei Szent Viktor prépostsági templom még középkori fogalmakkal mérve is rendkívüli lassúsággal épült.⁶⁸ A gótikus szentélyrész építése 1263-tól 1437-ig tart hosszas megszakításokkal. Ezután újabb szünet után 1483—1519 közt építik a hosszház nyugati részét a tornyokig. Az első szakaszban épült fel a braine-ies szentélyfej és a hozzá csatlakozó két hosszházszakasz a templom lettneréig, amely erre az időre szintén elkészül. Xantent elsősorban az különbözteti meg Braine-től, hogy szentélyéhez nem csatlakozik kereszt-hajó, s hogy hosszháza öthajós. Ezzel kapcsolatban Beissel óta tervváltozást tételeznek fel.⁶⁹ A tervváltozás 1316 körül, a szentélykápolnák befejezése után, a déli külső mellékhajószakaszok elkezdésekor bizonyos: ekkor szélesítik a hosszház mellékhajóit. Kérdés, vajon az eredeti terv kereszt-hajót és három-hajós hosszházat tartalmazott-e, úgy, mint Braine-ben. (6. ábra) Nemcsak Kassa rekonstrukciója bizonytalan tehát, a xanteni St. Viktor eredeti alaprajza, mely esetleg Kassán mintaképpül szolgálhatott, nem kevésbé problematikus.

⁶² OMF tervtár K 5571. *Gerecze*: Kassa, 268. sz.

⁶³ OMF tervtár K 6903. *Gerecze*: Kassa, 175. sz.

⁶⁴ *Sztehlo, Ottó*: Megfigyelések a kassai Szt. Erzsébet-templom építése történetének felderítéséhez MMÉEK 1913. kny. 9. 1. és 7. ábra.

⁶⁵ *Mihalik* i. m. 25—27. ábra III. A/12.

⁶⁶ *Mihalik* i. m. 25—27. ábra III. A/13.

⁶⁷ *Mihalik* i. m. 25—27. ábra III. A csoport.

⁶⁸ *Beissel* i. m. I. 80.

⁶⁹ *Klapheck, Richard*: Der Dom zu Xanten. Berlin, 1936. 46.

VII.

A kassai Szent Erzsébet templom tipológiai megközelítésénél azonban nem indulhatunk ki csupán egyetlen vonásából, záradékának formájából, hanem az egész templomépület sajátosságait figyelembe kell vennünk. A sajátos szentélyfejhez hasonlóan érdekes problémát jelent a hosszház megoldása is. Ennek az épületrésznek legfeltűnőbb vonása rendkívül széles és aránylag rövid mérete. Vissza-visszatérő elképzelésként jelentkezik a szakirodalomban az a szintén Henszlmanntól származó magyarázat, hogy ennek az „arány-talan” — ti. a katedrális-alaprajzhoz képest aránytalan — alaprajzi elrendezésnek urbanisztikai oka van: a templom a már rögzített városi utcahálózatba utólag épült bele, nem volt többé lehetőség főhajójának nyújtására, ehelyett szélességét növelték, hogy a város lakossága számára megfelelő befogadóképességű templomot építhessenek.⁷⁰ Ez az érv igen világos és egyszerű, ám véleményünk szerint éppen urbanisztikai szempontból nem teljesen kielégítő. A templom egy orsó alakú, tulajdonképpen egyetlen főútvonal kiszélesedéséből álló városi főtér legszélesebb pontján emelkedik, keresztben a tér tengelyére, úgy, hogy a főteret tulajdonképpen két részre osztja. Szentélye mögött, illetve nyugati homlokzata előtt csak egy-egy szűk utcányi terület marad. A középkori közlekedést azonban mégsem akadályozta annyira, mint a mait, építői kevésbé érezhették a városi térbe való beékelődés feszességét. Éppen ilyen szűk utcák a középkori város megszokott utcái, s ugyanilyen kevés tér maradt szinte minden gótikus épület előtt: az egy pillantással, messziről való áttekintés igénye, melyet kielégítendő, a XIX. században előtereket törtek a gótikus katedrálisok számára, nem célja a gótikus templomok építőinek. Kassán nem a templom feszíti aránytalanul a város főterét, hanem éppen fordítva, a főtér szokatlanul széles utca, egyik legszebb reprezentánsa a spontánul fejlődött magyarországi kereskedővárosok jellegzetes tértípusának.⁷¹

A speciális helyi adottságokra, a helyszűkére való hivatkozás valószínűnek látszana, ha a rövid, ahogyan pusztán az alaprajzok vizsgálata alapján jellemezni szokták, „centralizáló” jellegű hosszház-elrendezés nem lenne egyébként is elterjedt a XIV—XV. századi közép-európai templomépítészetben. Rendszerint háromhajós, háromszakaszos csarnoktemplom formájában, szinte közhelynek számít Csehország, Ausztria, Lengyelország építészetében.⁷² A típus esetében nyilvánvalóan nem centrális megoldásról van szó, hiszen a rendszert igen karesú, könnyed pillérképzéssel együtt járó csarnokszerkezet éppen egységes, szétáradó téralakítási elvet jelent, szemben a centrális, közép-térnek alárendelt térkompozícióval. A típus kialakulásának, eredetének kérdéseit a kutatások még nem érintették, nyilvánvaló azonban, hogy a késő-gótika egyik jelentős profánabb hatású épülettípusával állunk szemben.

Ezzel a típussal a kassai Szent Erzsébet plébániatemplomot csak felületesen, alaprajzi rokonság alapján lehet összekapcsolni, azonban ez a felüle-

⁷⁰ *Myškowszki, Viktor*: A „Sz. Miklóshoz” címzett eperjesi róm.kath.plébánia templom Archaeologiai Közlemények, XII—1878. 7. *Mencl*: Südostforschungen VIII—1943. 121.

⁷¹ *Mencl*: Středověká mesta na Slovensku

⁷² *Mencl*: Česká architektura doby Lucemburské. Praha, 1948. 93. skk.

Buchowiecki, Walthar: Die gotischen Kirchen Österreichs. Wien, 1952. 42.

Milobędzki, Adam: Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich. Pózný gotyk. Warszawa, 1965. 88.

tes összefüggés is bizonyítja, hogy a templom alaprajzi arányai szélesebb körben szokásosak, nem jelentenek kivételes, egyedi sajátosságot.

Sokkal inkább egyedi sajátosság azonban ennek az alaprajzi típusnak a bazilikális szerkezettel való összekapcsolása. A XIV—XV. századi közép-európai városok építészetében szinte egyeduralgó típusként jelentkezik a csarnoktemplom, s ez a szerkezet jellemző az ebben a korszakban fénykorukat élő magyarországi városok építészetére is. A szépassági, erdélyi nagy városok épülő templomai ehhez az épülettípushoz tartoznak, s ekkor alakítják át bazilikális épületből csarnoktemplommá, feltehetőleg minden külső kiváltó ok nélkül a budavári Nagyboldogasszony plébániatemplom épületét is.⁷³ Annál feltűnőbb, hogy Kassán bazilikális, kereszthajós épületet emelnek.

Ilyen jellegű, az átlagostól, a csarnoktemplomtól eltérő épülettípusok határozott reprezentatív céllal jelentkeznek a közép-európai gótikus építészetben. A reprezentáció oka különböző lehet. Egyik fajtája szoros kapcsolatban van a templom rendeltetésével, titulusával. Így a IV. Henrik sziléziai herceg által püspökével való megbékélés jeléül fogadalmi ajándékként építtetett boroszlói Szent Kereszt templom sajátos, háromkaréjos szentélyelrendezése esetében, mely a marburgi Elisabethkirchén át kölni, Rajna vidéki előzményekre vezethető vissza, nyilvánvalóan a templom titulusából következő szimbolikus törekvés jelentkezik: a Szent Kereszt-titlust a templom keresztformájú alaprajza fejezi ki.⁷⁴

Hasonló törekvések általánosak a középkorban, hiszen amikor az egyházat Krisztus misztikus testeként fogják fel, közel áll az egyházi épületnek (a közösségre és az épületre egyaránt az ecclesia homonyma használatos) is emberi test formájára való építése. Erre való hivatkozás, pontosabban a latin-kereszt-alaprajznak ilyen utólagos interpretációja nem ritka a liturgia allegorikus irodalmában.⁷⁵

Más jellegű reprezentációt képviselnek azok az épülettípusok, melyek a fejedelmi reprezentáció egyes formáival fonódnak össze. Ez esetben éppúgy beszélhetünk az épülettípusok ikonográfiájáról, mint a miniatúrafestészetben vagy más kisművészetekben, ahol a középkor folyamán világosan nyomon követhető egyes ikonográfiai és kompozíciós típusok, sőt, stílárius jelenségek szívvós továbbélése.⁷⁶

A gótikus építészetben a kezdettől fogva jelen van ez az igény. Suger könyvei szolgáltatják a bizonyítékot arra, hogy a gótikus építészet, mint a megerősödő, vazallusainak gazdasági és politikai hatalmát korlátozni törekvő francia királyi hatalom reprezentatív művészete, példaképének tekinti a bizánci művészetet. Nemcsak bizánci eredetű technikák (mozaik), tárgyak, típusok felhasználása, de a gazdagságnak, pompának minden középkori fejedelmi udvar híres bizánci példaképeivel való összehasonlítása is tanúskodik erről.⁷⁷

⁷³ A magyarországi művészet története I. 178. skk. *Csemegi* i. m.

⁷⁴ *Burgemeister, Ludwig*: Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau I. Breslau, 1930. 174.

Tintelnot: Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens Kitzingen, 1951. 66. skk.

⁷⁵ *Sauer, Joseph*: Die Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung im Mittelalter. Freiburg i. Br. 1902. 106.

⁷⁶ *Goldschmidt*: Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser. 1914-től; *Jantzen, Hans*: Ottonische Kunst. Hamburg, 1954.; *Krautheimer*: Carolingian Revival of Early Christian Architecture. Art Bulletin XXIV—1942. 35. skk.

⁷⁷ *Panofsky, Erwin*: Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis and its Art Treasures. Princeton, 1946. 26. és 42.

Az egyes épülettípusok másolásának ténye is ilyen reprezentatív igényekre utal. Tévednénk, ha a párizsi Ste. Chapelle luminozitását, fénnel átítatott terét, üvegablakokban feloldott falfelületeit és merész, bravúros szerkezeteit csak stílustörténeti okokból vezetnénk le. A Ste. Chapelle ereklyetartó, Krisztus töviskoronájának őrzésére emelt épület, de ez a töviskoszorú egyúttal az égi királynak a koronája. Így az égi király hatalmát kifejező uralkodói jelvények tisztelete egybefonódik a földi király kultuszával. A Ste. Chapelle az egykori francia királyi palotának része, s egyúttal a feudális állami reprezentáció fontos kultuszhelye is. Így is kell ennek lennie, hiszen a középkori állami ideológia összefonódik a keresztény vallással. A királyok közvetve vagy közvetlenül Istentől kapják hatalmukat, koronázásuk bonyolult szimbolikájú egyházi szertartás. Szuverenitásuk kifejezői egyházi jellegű épülettípusok és kultusz tárgyak. Nem véletlen tehát, hogy a Ste. Chapelle típusa az apostolokat szimbolizáló tizenkét tartópillérével s az eget jelző, baldachin-szerűen lebegő boltozatával, áttört falfelületeivel oly sok jelentős fejedelmi építkezésnek lesz mintája az imbachi Szent Katalin templom kápolnájától kezdve az aacheni Münster kórusán és a prágai Hradčany Mindenszentek-kápolnáján át Csütörtökhelyig. Ha rendelkezni szülesek körű, nemcsak egy-egy országra kiterjedő tipológiai repertóriummal a gótikus építészet köréből, még szembe tőnőbb lenne az összefüggés az épülettípusok között.

Ereklyeként, liturgikus becsű tárgyakként őrizték és hagyományozták a középkori fejedelmi udvarok azokat a műalkotásokat: koronákat, kardokat, uralkodói jelvényeket és ruhákat, illuminált kódexeket, melyek fokozatosan elvesztették eredeti jelentésüket, s az uralkodóházak legitimitásának nem csupán szimbólumai lettek, de birtoklásuk e legitimitás előfeltételét jelentette.⁷⁸

A nyugati uralkodóházak általánosan tisztelt őse a karoling dinasztia. A német—római császárság székhelyének áthelyezésekor, a XIV. században válik világossá, hogy nemcsak a koronázási ékszerek, de egyúttal az őrzésükre szolgáló palotakápolna építészeti formája is az uralkodói reprezentáció rekvizitumává vált. Aachen a „secunda Roma”-t jelentette Angilbertus számára, s ez volt Nagy Károly célja is a bizánci mintákat követő épület római kövekből és importált oszlopokkal való felépítésekor. Mikor Luxemburgi Vencelt császárrá koronázzák, a Károly nevet veszi fel, s székhelyén, Prágában hamarosan augusztiniánus kolostort építtet — az aacheni palotakápolna mintájára. A prágai Karlův templom rekonstrukciója meglehetősen bizonytalan,⁷⁹ mindenképpen bizonyos azonban, hogy az aacheni példának csak legáltalánosabb vonásaiban jelenti a reprodukcióját. Mindenekelőtt hajójának nyolcszögű, centrális elrendezése az összekötő kapocs a két épület között. Még világosabbá válik e centrális forma reprezentatív szerepe, ha meggondoljuk, hogy a prágai templom formája a bécsi Stephanskirche Szent Katalin-kápolnáján, a déli torony alatt, hamarosan szintén követőre talál.⁸⁰

Nem kivételes eset ez a középkori épületmásolatok hosszú sorában. R. Krautheimer világított rá az épületmásolások törvényszerűségeire, a hasonlóság, sőt azonosság középkori értelmezésére abban az alapvető tanulmányában,

⁷⁸ Schramm, P. E. — Mutherich, F.: *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser*. München, 1962. 16.

⁷⁹ Alapítása: 1351-ben. *Neuwirth*: Peter Parler von Gmünd . . . 1891. 84. és *Mencel*: *Česká architektura* . . . 72. sk.

⁸⁰ *Buchowiecki* i. m. 255. sk. és 179. sk.

amely elsősorban a románkori művészet példáin mutatja be a középkori építészet ikonográfiájának problémáit és módszereit.⁸¹ Krautheimer nyomán és Sedlmayr ábrázolási jelleget feltételező építészet szemléletét követve,⁸² egyúttal felújítva a liturgika és szimbolika régebbi irodalmának törekvéseit, mindezek előtt G. Bandmann kutatásaiban jelentkezett az építészet tartalmi kérdéseinek vizsgálata.⁸³ A fő szerepet azonban itt is a románkori építészet problémái játsszák, mert itt kapcsolhatók össze leginkább az írott források a konkrét építészeti alkotásokkal. Az e területen feltárt törvényszerűségek érvényesek ugyan a gótikus építészetre is, ám csupán mutatis mutandis. A prágai Karlův templom esete nyilvánvalóan „szabályos”, szabad átvételt jelent, ahol a másolás eltérései pusztán a gótika nyújtotta újszerű feltételekkel, fejlettebb építési technikával is magyarázhatók. Vajon ez jelenti-e az egyetlen pozitív tényezőt a gótikus építészet sajátos ikonográfiájának létrejöttében? Ezt a kérdést néhány konkrét példa esetén világíthatjuk meg.

A gótika korszakában különlegesen fontos szerepet kell tulajdonítanunk a katedrálisok építészeti típusának. Ez a típus elterjedésében szoros összefüggésben van a központi hatalom megerősítésének igényével.⁸⁴ Ez a tendencia szolgál alapjául a kereszthajós, szentélykörüljárós és kápolnakoszorús bazilika-típus Észak-Franciaországon kívüli elterjedésének. A katedrális, mint építészeti típus, valósággal a szuverenitás kifejezőjeként jelenik meg a gótika évszázadaiban. E ténynek egyik ismert bizonyítéka a prágai Szent Vitus székesegyház esete, melynek építését IV. Károly kezdeményezi az ő személyes közbenjárására érsekség rangjára emelt székhelyen.⁸⁵ Ő, aki a források szerint palotáját is a Louvre palotájának mintájára építtette, a székesegyházon is hasonló példát követ. Építőmestere, Arrasi Mátyás a narbonne-i székesegyház mintája nyomán dolgozik.

A katedrális-szentély különös jelentősége nyilván építészeti formájának sajátosságában rejlik. Kevés írott forrásunk van az építők szándékairól, s nem áll rendelkezésre olyan ikonográfiai elemzés sem, mely a szentélydíszítés képzőművészeti megoldásával világíthatna rá a katedrális-szentélyfők építészeti szimbolikájára. Csupán néhány példán lehet utalni a katedrális-szentélyfők előképeire.

Mikor Suger apát első ízben valósította meg a gótikus szentélyelrendezés legjelentősebb példáját, maga szerkesztette épületfelirataiban és könyveinek méltatásaiban gyakran emlegette a „lumen” fogalmát, azt a világosságot, amely az általa is alkalmazott „anagogicus mos” értelmében⁸⁶ a túlvilági dolgok szemléletéhez vezető, anyagi eredetű fényt jelenti: „Mens hebes ad

⁸¹ *Krautheimer*: Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes V—1942.

⁸² *Sedlmayr, Hans*: Die Entstehung der Kathedrale. Zürich, 1950. 131. skk.

⁸³ *Bandmann, Günther*: Ikonologie der Architektur. Jahrbuch für Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft I—1951. 65. skk. és Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger Berlin, 1951. vö. még: *Beeh, Wolfgang*: Zur Bedeutungsgeschichte des Turmes. Der Kapellenturm in Rottweil. Jahrbuch für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft. VI—1961. 177. skk.

⁸⁴ *Sedlmayr* i. m. és Epochen und Werke I. Wien-München, 1959. 182. skk. vö.: *Angyal, Andreas*: Die Königs-Kathedrale in Ungarn. Forschungen und Fortschritte XXXII—1958. 120. sk.

⁸⁵ *Swoboda, Karl-Maria*: Peter Parler. Wien, 1940. 6. és *Neuwirth*: Geschichte der bildenden Künste in Böhmen I. Prag, 1893. 20.

⁸⁶ *Panofsky* i. m. 20.;

verum per materialia surgit”: a templom szentélyére vonatkoztatva ez a túlvilág földi szimbólumának felépítését jelenti. Sedlmayr elképzelései szerint a gótikus katedrálisok építőinek fő törekvése a középkori himnuszok által mennyei Jeruzsálemként emlegetett túlvilág földi másának létrehozása. Ez az elképzelés csupán ábrázoló jelleget tulajdonít az építészetnek. A valóságban épületeket emeltek, amelyek azonban bizonyos sajátosságaikkal alkalmasoknak bizonyultak arra, hogy őket a középkori allegorika módszerei szerint értelmezzék. Ehhez az értelmezéshez távolról sem szükséges a mennyei Jeruzsálemről alkotott elképzelések pontos építészeti interpretációja (valójában távolról sem nevezhetők ezek a bibliából, főleg az Apokalypszis könyvéből eredő költői metaforák építészeti ideálképeknek!).

Egyes jelek arra utalnak, hogy a gótikus katedrális szentélyét önálló téregységként, fél centrális épületként csatolták a hosszházhoz. Ebben a formában új funkcióban tűnik fel itt a jeruzsálemi Szent Sír templom parafrázisa, az antik mauzóleumforma örökösének típusa. Erre utalnak egyrészt a jeruzsálemi típust követő gótikus rotundák, a templáriusok elpusztult párizsi és londoni templomai,⁸⁷ másrészt a Scharfenberg által befejezett Jüngere Titurel ideális leírása a Szent Grál templomáról, mely részleteiben határozottan a gótikus szentélyelrendezés formáira támaszkodik.⁸⁸

A monumentum-forma átvétele kapcsolatban lehet azzal a körülménnyel is, hogy az ereklyekultusz fokozatosan áttevéődik a kriptákból a szentély ereklyeoltáira: olyan folyamat ez, amely már a XI. században megindul, mint ahogyan éppen e korszak zarándoktemplomai szolgáltatták a gótikus kóruselrendezés előzményeit.⁸⁹

Ezen az alapon továbbhaladva, valószínűnek tűnik, hogy a katedrálisok szentélyformája mint az Isten mennyei székhelyének szimbolikusan értelmezett reprezentánusa vált egyúttal a főpapi és fejedelmi székhelyek pompás építészeti megoldásává, a szuverenitás jelképévé.

Ezt a tényt látszik igazolni az észak-német Hansa-városok példája, melyek XIII. századi csarnoktípusú templomaikat építették át még a század folyamán bazilikális, kereszthajós, kápolnakoszorús, katedrális-típusú templomokká. Ez esetben valószínűnek látszik, hogy éppen mint a szuverenitás, a feudális alávetettségtől való mentesség szimbóluma válik közkedveltté e területen a katedrális típusa, de valószínűleg általában a bazilikális szerkezet is. Ezt jelzik a bazilikális típus kivételes sziléziai, krakkói példái is. Az újabb kutatások igazolták, hogy a krakkói Mária templom is, a Hansa-városok bazilikáihoz hasonlóan, egy megelőző csarnoktemplomból való átépítés során nyerte mai bazilikális formáját.⁹⁰

Kassát sok szál fűzi a kislengyel, sziléziai területekhez. Errefelé vezetnek a város kereskedelmi összeköttetései,⁹¹ innen erednek a városban foglalkozta-

⁸⁷ *Dehio-Bezold* I. 554 sk. és *Lesser, George*: *Gothic Cathedrals and sacred Geometry*. London, 1957. I. 33. skk. és II. XXIII—XXV. tábla.

⁸⁸ Frankl i. m. 176. skk.

⁸⁹ *Conant, K. J.*: *Carolingian and Romanesque Architecture 800 to 1200*. *Pelican History of Art* 1959. 91. skk.

⁹⁰ *Glaser, Karl Heinz*: *Die gotische Baukunst*. Wildpark-Potsdam 1930. 120. sk. és *Die Baukunst an der Ostseeküste zwischen Elbe und Oder*. Dresden, 1956. 45. skk.

Lepiarczyk: *Fazy budowy kościoła Mariackiego w Krakowie (Wiek XIII—XV)*. *Rocznik Krakowski* XXXIV—1959.

⁹¹ *Fügedi*: *Studia Slavica* II—1956. 208.

tott idegen eredetű művészek is.⁹² Ilyen jellegű kapcsolatokról a XV. század második fele előtt bizonyítékaink nincsenek ugyan, de feltételezhető, hogy ez a hagyományos és legkézenfekvőbb orientáció nem változott a század folyamán. Erre utal azonban a Szent Erzsébet templom egész felépítése, belsejének tagolási rendszere is: nagy, sík falfelületei, az ezekben mintegy bevágott árkádokkal analógiákra a boroszlói és krakkói XIV. századi templomokon találunk, a pillérek hosszirányban megnyújtott formái Sziléziában lelhetők fel, s a térhatás, a kereszthajó megléte és helyzete is a krakkói Wawel székesegyházára emlékeztet. A krakkói Kazimierz Szent Katalin templomával való összefüggés nyilvánvaló a templom kapuzatai esetében.⁹³

Ezek szerint a kassai Szent Erzsébet templom sajátos építészeti megoldását egy reprezentatív típusnak a városi polgárság által való alkalmazásával, esetleg éppen a templom búcsújáráshely-funkciója által motivált felhasználásával kellene magyaráznunk. Kétségtelen, hogy ez a tendencia jelen van a templom egész szerkezetében, mindez azonban nem ad kellő magyarázatot a nem katedrális-típusú, hanem Braine-nel rokon alaprajzi diszpozícióra.

VIII.

Ennek a kérdésnek tisztázását más úton kell keresnünk. Otto Kletzl már 1939-ben publikálta és kommentálta azt az Ulmban fennmaradt, 1482-i évszámot viselő tervrajzot, (9. ábra) amely a prágai Parler-műhely egyik virtuóz teljesítményével, a Szent Vitus templom déli homlokzatát keletről szegélyező, 1372-ben befejezett áttört lépcsőházzal áll kapcsolatban.⁹⁴ (11. ábra) Ugyancsak Kletzl ismerte fel, hogy a kassai Szent Erzsébet templom déli kereszthajójában lévő áttört lépcső egy újabb verzióját képviseli ugyanennek a típusnak. Eléggé nagyok az egyes megoldások eltérései, mindhármukban közös azonban az, hogy áttört, könnyed és átlátszó, szinte csupán pálcaiból összerótt szerkezetekről van szó; továbbá elrendezésük alapeleme: hogy a lépcsőházak alsó része kétorsós, ellentett menetű csigalépcsőt tartalmaz. E csigalépcsők fokai a középső tengelyben közösek, majd újból szétágaznak, s egy fordulaton keresztül önállóan csavarodnak. A kétorsós rész felett mindegyik példán aszimmetrikus, egyorsós felső folytatás következik. A lépcsőházak homlokzattagolásának mindhárom példán fontos elemei a ferde osztópárkányok, illetve lépcsőkarok. A kassai megoldás abban képez kivételt, hogy az alsó részen ezek a karok a főtengelyre szimmetrikusan lejtnek. (10. ábra)

Kletzl összeállította a megoldás családfáját, s ebből kiviláglik, hogy a prágai megoldás egyik legfontosabb előzménye a Vis du Louvre, az a hasonlóképpen áttört díszlépcső, Raymond du Temple alkotása volt, melyet 1354—1369 között V. Károly francia király párizsi kastélyának legfőbb díszeként emeltetett.⁹⁵ Ismét egy reprezentatív példa követésével, szabad másolásával állunk tehát szemben. Az áttört, gazdagon tagolt, merészen szerkesztett csi-

⁹² Marosi: AHA X—1964. 240. sk.

⁹³ Gerevich, László: Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik. AHA V—1958. 280.

⁹⁴ Kletzl: Plan-Fragmente 103. skk.

⁹⁵ Thieme-Becker: Künstlerlexikon XXXII. 518. skk.

Evans, Joane: Art in Mediaeval France 987—1498. Oxford University Press, 1948. 163.

galépcső motívuma a későgótikus kastélyépítészet egyik legfőbb kompozíciós jellegzetessége. Példáit megtaláljuk a francia Loire-völgyi kastélyokon éppúgy, mint a német későgótika és reneszánsz építészetében a meissenai Albrechtsburgtól kezdve a torgau-i Hartenfels-kastélyig. Azok közé a motívumok közé tartozik ez a megoldás, melyeket az itáliai reneszánsz is elfogad és alkalmaz. Úgy látszik, hogy elsősorban Észak-Itáliából ered a csigalépcső-invenciók gazdag sora, arról a területről, ahol a milánói dóm építése kapcsán kitűnően ismerték a gótikus építészelmélet problémáit, s éppen a Parler-kör megoldásait is.⁹⁶ Onnan, ahol Cesare Cesariano Vitruvius-kommentárja a milánói dómon alkalmazott triangulációt bemutató fametszettel jelent meg. Leonardo da Vinci vázlataitól Bramante Belvedere-lépcsőházán keresztül⁹⁷ a Chambordra hivatkozó Palladióig⁹⁸ vezet a sor, s itt értjük meg a motívum reprezentativitását. Ez a reprezentatív jelleg egyaránt tartalmazza a változatosság, a meglepő hatás elemeit; a funkcionálisan kitűnő, nagy kényelmet biztosító megoldás előnyét és a merész szerkezet mérnöki eleganciáját.

Ez az elegancia jelen van az áttört csigalépcsők másik előzményében is. Az 1372-re befejezett prágai lépcsőtoronynak rokonai a Parlerék dél-németországi ága által épített templomtornyok mellett tűnnek fel. Ezeknek az áttetsző, vázszerkezetű lépcsőtoronyoknak egész sora⁹⁹ nyilván a freiburgi Münster tornyának mintaképét követi. Ez a megoldás a XV. század elején, valószínűleg már a prágai példa ösztönző hatására is, rendkívül elterjedté és közkedvelté válik, megjelenik a Parler nyomán következő, megoldásaiból kiinduló nagy építészgeneráció tervein és alkotásain.¹⁰⁰ Olyan megoldással állunk itt szemben, amely szinte a Villard által dícsért laoni toronytípus, a főtornyot kísérő áttört építmény modernebb és egyúttal merészebb megfogalmazásának hat, Villard szempontjai, a „sage et cortois” szellemében. Nemcsak főúri és uralkodói paloták lépcsőházain, de a szépségben, nagyságban, merészségben egymással versengő városi templomtornyokon is keletkeznek

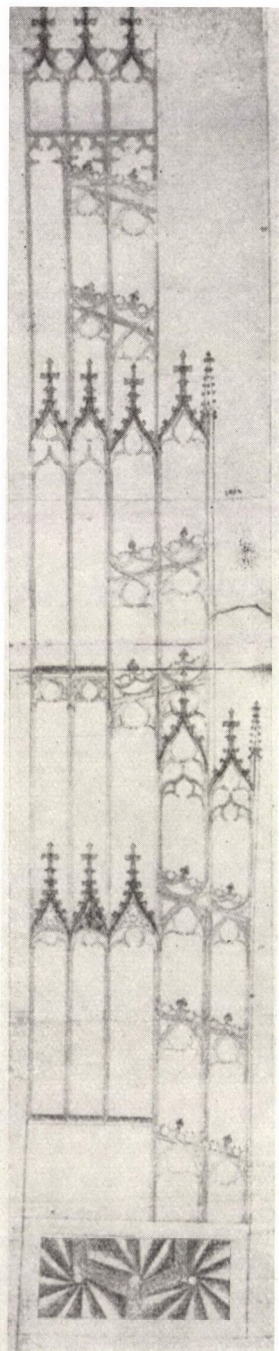
⁹⁶ Ackermann: Ars sine scientia nihil est. Art Bulletin XXXI—1949. 91.

⁹⁷ Förster O. H.: Bramante. Wien-München, 1956. 196.

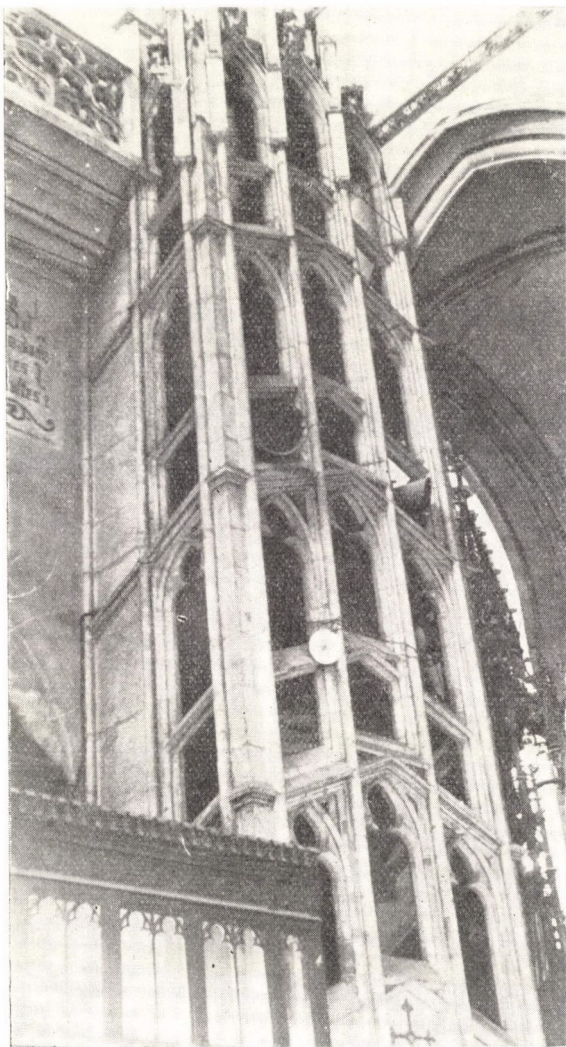
⁹⁸ Palladio: IV Libri dell'Architettura. L. I. cap. XXVIII.

⁹⁹ Kletzl: Plan-Fragmente 109. skk.

¹⁰⁰ Példái uo. 115. skk.

9. Lépcsőház tervrajza
1482. Ulm, Stadtarchiv

10. Kassa, Szent Erzsébet templom. A déli kereszthajó lépcsőháza

olyan megoldások, melyek építészeik kiválóságát, ezáltal építtetőik bőkezűségét, áldozatkészségét és hatalmát hirdetik.

A gótikus építészeti reprezentációnak egyik fontos jellemzője tehát az építészeti szerkezetek technikai merészségére, eleganciájára való törekvés: olyan szempont ez, amely nagyban hozzájárul az építészeti technika gyors fejlődéséhez. „Ars sine scientia nihil est” — veti szemére 1400-ban Jean Mignot milánói vitapartnereinek, velük szemben az északi építészek álláspontját képviselve. Az ars a vitatott kérdésben azt jelen-tené, hogy a négyezeti kupolát a milánóiak szerint négy kis toronnyal kell felépíteni, mert így a mennyben székelő Istent és az őt körülvevő négy evangélistát szimbolizálhatják a toronycsoporttal. Mignot világosan vall a scientia, a tervezői, mérnöki tudás fontosságáról.¹⁰¹

Hogy a kassai lépcsőház is ilyen reprezentatív építészeti motívum, arra nemcsak helyzete utal: a déli kereszthajó karzatára, a templom

egyik megkülönböztetett díszhelyére vezet; hanem az a hatás is, melyet későbbi leíróiból kiváltott. Utazók leírásai, topográfiai művek említései jelzik, hogy a későbbi századokban is a templom megcsodált, kis mítoszokkal körülvett hírességei közé tartozott. Az 1683-ban megjelent Magyar Simplicissimus szerzője, a feltevések szerint Daniel Speer szerint a kassai templomban „vannak . . . mesterséges csigalépcsők, olyan is, amelyre ha két személy ugyanazon ajtón át jobbra és balra vezető grádicsokon megy fel, egyik a másikat meg nem pillant-hatja, míg kívülről mindenki számára láthatók. Más csigalépcsőn sokáig lehet felfelé menni, míg végül ajtó helyett csak valami szoborhoz jut az ember,

¹⁰¹ Ackermann, Art Bulletin XXXI—1949. 101.

11. Peter Parler: A prágai
Szent Vitus székesegyház
déli kereszthajójának
keleti lépcsőtornya

amelyen keresztül, mint valami ablakon ki lehet tekinteni. Úgy eltévelyedik a lépcsőkön és folyosókon, hogy órák alatt sem tud lejönni belőlük.¹⁰² *Simpli- cissimus* leírásában a titokzatos régi épület csodálata legendás elemekkel fonódik össze. Egyik ilyen legenda az építtető királyok versengéséről szól, míg a lépcsők vezetésének csodálata már-már a krétai labirinthosra, minden idők építészeti tudásának mitikus példájára emlékeztet. A *Cassovia vetus ac nova* szerzője a művész értelmét és a felépítés eleganciáját dícséri,¹⁰³ s *Korabinsky* figyelmét is a szerkezet ragadja meg.¹⁰⁴ Ebbe az irányba mutatnak azonban a lépcsőháznak a XIX. században szokásos, hagyományos elnevezései: „szerel- mesek lépcsője”, „királylépcső” is.

A Prága—Ulm—Kassa összefüggés másik fontos tanulsága a gótikus építészeti tervezés szempontjából: a tervrajzok elsőrangú szerepe ebben a folyamatban.¹⁰⁵ Ez megint érintkezik a gótikus építészet ikonográfiájának kérdéseivel. A gótikus építészet számos stílussajátossága és fontos fejlődési törvényszerűsége következik abból a tényből, hogy a megbízás alapját nem jól-rosszul definiált leírások, esetleg modellek szolgáltatták, hanem többnyire és elsősorban a tervrajzok. A tervek jogi szerepet is játszanak a tervezés folya- matában, azt az okmányt képviselik, melyben rögzítve van a megbízó által elfogadott megoldás. Mindenekelőtt az építészeti tervek egyik legfontosabb formája, a *Visierung* játszik ilyen szerepet.¹⁰⁶ A terveknek ezt a szerepét több- ször is említik a kőfaragópáholyok szabályzatai, amelyek minden bizonnyal a XV. század közepénél, a szöveghagyomány kezdő pontjánál régebbi állapo- tokat rögzítenek.¹⁰⁷ Ismerünk olyan adatokat, melyek a tervrajzok nagy érté- két és fontosságát bizonyítják,¹⁰⁸ s mióta megkezdődött néhány tervrajzhagya- ték kérdéseinek tisztázása — elsősorban *Tietze* és *Kletzl* munkája során — világosabban látjuk a tervezés folyamatait is.¹⁰⁹

Bizonyos ezek alapján, hogy a lépcsőház elrendezésének rajzi úton való közvetítése Kassán nem lehetett elszigetelt eset, ellenkezőleg, a leggyakoribb és a legszeleesebb körökben ható eljárás volt. Viszont a strassburgi *Maison d'Oeuvre* homlokzati terveinek sora,¹¹⁰ vagy a bécsi *Stephanskirche* és a prá- gai *Parler-kör* közti kapcsolatok azt is igazolják, hogy általánosan elterjedt volt korábbi terveknek átdolgozás, módosítás útján új feladatokra való al-

¹⁰² *Ungarischer oder Dacianischer Simpli- cissimus*. Leipzig, 1854. 120. Magyar fordítása *Turóczy-Trostler József* kiadásából: *Magyar Simpli- cissimus*. Bp. 1956. 159.

¹⁰³ *Szabó, Stephanus*: *Cassovia vetus ac nova*. Kassa, 1732. 89. „Pli . . . gradus, qui Australem ad portam visuntur, ascensumque ad laudata externo in apparatu ambu- laere faciunt, ingenio simul artificis, et structurae elegantia se commendant.”

¹⁰⁴ *Korabinsky, Joh. Matth.*: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. 286. „Eine künstliche durchsichtige Stiege auf der rechten Seite des Eingangs führt zu einer erhabenen Kapelle des H. Joh. von Nepomuck.”

¹⁰⁵ A rajzi előképek általános szerepéről a középkori művészetben: *Schlosser, Julius von*: *Zur Kenntnis der künstlerischen Überlieferung im späten Mittelalter*. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des A. H. Kaiserhauses XXIII—1903. 320. skk.

¹⁰⁶ *Neuwirth, Joseph*: *Die Satzungen des Regensburger Steinmetzentages i. J. 1459* . . . Wien 1889. 40—41. A klagenfurti szabályzat 35. Artikulusa.

¹⁰⁷ *Frankl*: i. m. 128.

¹⁰⁸ *Vö.*: *Kletzl*: *Plan-Fragmente* 5. sk.

¹⁰⁹ *Kletzl*: *Die Junker von Prag in Strassburg*. Frankfurt a. M. 1936.; *Plan-Frag- mente*.

Tietze: *Aus der Bauhütte von St. Stephan zu Wien*. Jahrbuch der kunsthisto- rischen Sammlungen in Wien IV—1930 és V—1931.

¹¹⁰ *Vö.* *Kletzl*: *áttekintését: Forschungen und Fortschritte* XI—1935. 67. skk.

kalmazása vagy modernizálása. Az a tény, hogy a gótikus épület rajzpapíron vagy pergamenlapon születik, eleve nagyobb szerepet biztosít építészetelméleti megfontolásoknak, bizonyos mértékben kihat az épület stílusára is.

Mindezekből Kassára nézve az következik, hogy a déli kereszthajó építéskor egy olyan jelentős, alkalmasint messziről érkezett, sokat utazott, esetleg széles körben ismert és jól tájékozott mester dolgozott itt, aki ismerte és átdolgozta Peter Parler egyik nagy jelentőségű tervrajzát.

IX.

A templomnak ez a része egyébként is igen sok kapcsolatot mutat a Parler-körrel. Bizonyos fokig a déli kereszthajó-homlokzat megoldása is visszavezethető a Parlerek homlokzattípusára. A kereszthajó-homlokzat restaurálásakor kiderült, hogy a mellékkápolnák felépítése előtt az előcsarnok három oldalán nyitott, pillérekön nyugvó baldachin volt. Nincs okunk fenntartani azt a feltételezést, hogy az előcsarnok bármilyen támasztó, statikai szerepet játszott volna, s a boltozati oldalnyomás ellensúlyozására később építették volna a kereszthajóhoz:¹¹¹ az egyes épületrészek egymás közti kapcsolata szerves funkcionális és szerkezeti összefüggése egy időben való keletkezés mellett vall s a terminus ante quem-et az V. László legitim születését elismerő 1440-es felirat adja az egész együttes számára.

Az előcsarnok leginkább Prágára utaló része az a boltozat, amely a függő záróköves, szabad bordás csillagboltozat legkorábbi magyarországi példája. Az előcsarnok nyílása feletti homlokzat eredetileg nagy falfelületekből állt sok hasonlóságot mutatva a Peter Parler által kialakított előcsarnok-típussal,¹¹² s prágai előzmények hatása alatt áll a boltozat szerkezete is: a Szent Vitus templom déli előcsarnokának lebegő, szabad bordái és a sekrestye függő záróköves csillagboltozata jelentik legfontosabb előzményét. Még a zárókő függőkonzolának, illetve a kapu konzolainak szabadon, könnyeden alkotott kusza, káposztafej elrendezésére emlékeztető levéldísz is rokon a Parler-iskola ornamentikájával.¹¹³

Kassán az előcsarnok nem a templomhomlokzatba mélyed bele, mint a prágai Szent Vitus-templom esetében, hanem kétszintes, magas toldalékként csatlakozik hozzá. Ennek az elrendezésnek előzménye szintén felfedezhető a cseh építészet körében, mégpedig a nürnbergi Frauenkirche esetében, melyet, a cseh építészet jellegzetes, „centralizáló” csarnoktemplom-típusát követve, éppen IV. Károly megrendelésére, a birodalmi jelvények őrzésére építenek.¹¹⁴

Az előcsarnok feletti emeleten, melyre a kettős csigalépcső vezet, tágas ívvel a templomtérbe nyíló karzat van. (12. ábra) A választópárkány alakítása,

¹¹¹ *Sztehlo, Ottó*: Megjegyzések a kassai Szent Erzsébet templom építése történetének felderítéséhez. MMÉEK 1913.

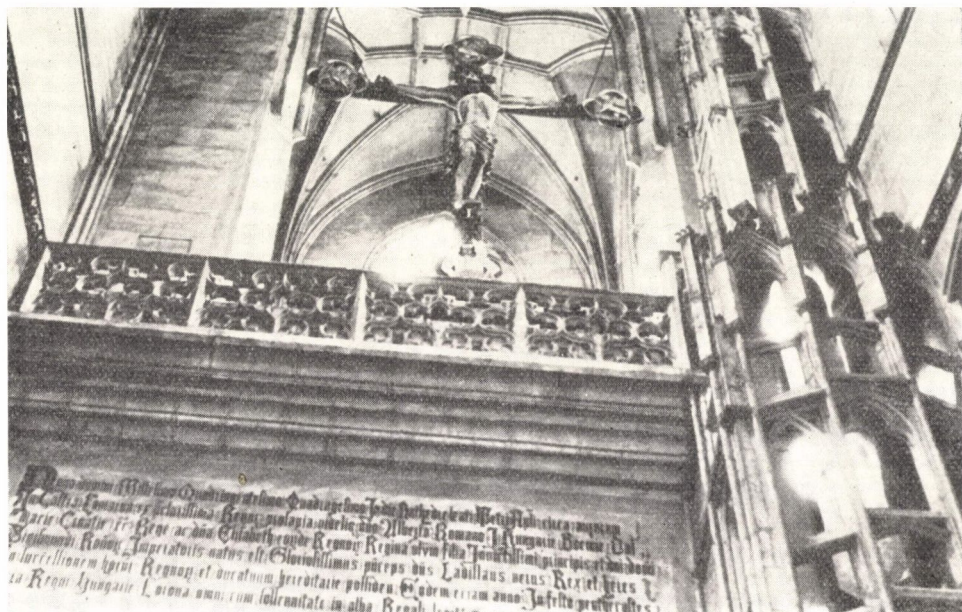
¹¹² Példái: Prága, Szt. Vitus, P. Maria pod řetězem. *Mencl*: Česká architektura . . . 96.

¹¹³ Vö.: *Mencl*: Südostforschungen VIII—1943. 140. skk.

¹¹⁴ *Genevich, L.*: Prager Einflüsse auf die Bildhauerkunst der Ofner Burg AHA II—1954. 91. skk.

Wagner, Vladimír: Dejiny výtvarného umenia na Slovensku 130.

Alžbeta Čidliňská: Katedrála v Košiciach. Pámiatky a Muzeá VI—1957. 155.

12. A kassai Szent Erzsébet templom déli oratórium

a fölötté alkalmazott korlát hallólyagos motívumai, az oratórium csillagboltozata ismét Prágára utalnak. Mindezek alapján következtetett a templom építészettörténeti irodalma az együtttest építő mester szoros prágai kapcsolataira, a Parler-körben való iskolázottságára. Az együttes egyes elemei, mindenekelőtt a déli kettős kapu elrendezése azonban arra utalnak, hogy a mester nemcsak a prágai Parler-műhely alkotásait ismerte. Mencl tárta fel azokat az összefüggéseket, amelyek a krakkói építészet felé vezetnek.¹¹⁵ Utalt a kassai kaputípus szoros összefüggéseire a krakkói Kazimierz Szent Katalin templomának déli előcsarnokát díszítő kapuzatokkal. Ugyancsak nála vetődött fel a délnémetországi kapcsolatok kérdése is. Elsősorban a profilképzés és a kapuzatok ornamentikája alapján vont párhuzamot a kassai kapuk és a Parler-kör mély, szoborfülkéket tartalmazó, liliomban végződő háromkaréjos ívsorokkal díszített kaputípusai között. Ennek a típusnak képviselője a prágai Szent Vitus templom déli kapuzata, majd nyomán ugyanott a Tyn templomon, a nürnbergi St. Sebald Brautpförteján, Frankfurtban sorakoznak hasonló megoldások.¹¹⁶ Mencl szerint a közvetítő szerepet a kassai kapuk keretelési formáival leginkább rokon: lépcsőzetes lezárású, illetve konzol felett lebegő csúcsívvel koronázott kazimierzi kapuzatok játsszák. Így feltételezhető, hogy a kapuzatok mestere a Parler-iskolában eltöltött évek után Krakkón keresztül érkezett Kassára. Meggondolkoztató azonban, hogy az újabb lengyel irodalom a Szent Katalin templom déli előcsarnokát az 1420-as évek közepe tájára da-

¹¹⁵ Südostforschungen VIII—1943. 141.

¹¹⁶ Vlastivedny Časopis XV—1965. 17.

13. A kassai Szent Erzsébet templom északi timpanonja

tálja, s ennek alapján a kassai kapuk keletkezését is 1430 utánra teszi.¹¹⁷ A krakkói kapuk profilozása sem mutat a kassaiakéhoz hasonló sajátosságokat, mindenekelőtt hiányzik róluk a mély szoborfülke. Kérdés tehát, fenntartható-e Krakkó elsőbbségének hipotézise a kassai kapuk esetében, s nem éppen a kassai kapuk szolgáltak-e mintaképül Krakkóban. A krakkói déli előcsarnok korábbi datálása mellett fontos érvként hozták fel az 1414-ben meghalt Stiborici Stibor donátorszerepét a templom „magyar” kápolnájánál, ez utóbbi azonban nem azonos a déli előcsarnokkal, melynek zárókövei Zbigniew Olesnicki püspök címerét viselik.

A kassai kapuzatokat az északi kapu és a ferences templom Keresztrefeszítés-reliefje közti összefüggés a századforduló körüli időre datálja, s ez időszakra, hasonlóképpen a délnémet Parler-körre utalnak a reliefek analógiái is: ikonográfiai és stílári összefüggéseik egyaránt Gmünd, Freiburg, Ulm, Regensburg felé vezetnek. (13—16. ábra) A reliefek lágyan mintázott, meglehetősen zsúfolt terű jelenetei erre a stíluskörre utalnak, de olyan formális motívumok is, mint pl. a nyugati kapuszemöldök Olajfák-Hegye jelenetének szikláin feltűnő lágy faragásmód, a figurák fejtípusai¹¹⁸

¹¹⁷ *Luszczkiewicz*: Kościół św. Katarzyny. Kraków, 1898. 13. skk.

Dobrowolski, Tadeusz: Sztuka Krakowa. Kraków, 1950. 110. skk.

Továbbá: *Marja Muszyńska-Krasnowolska*: Kościół Św. Katarzyny w Krakowie w świetle nowych badań. Biuletyn Historji Sztuki i Kultury IV—1936. 15.

¹¹⁸ *Pfleiderer*: Das Münster von Ulm. Stuttgart é. n. (1905). Die Kunstdenkmäler von Bayern. Oberpfalz XXII. Stadt Regensburg I. München, 1933. 68. sk.

Zahn, Karl: Die Westfassade und Westportale des Domes in Regensburg. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst N. F. III—1929. 385. skk.

Kletzl: Zur Parler-Plastik. Wallraff-Richartz Jahrbuch N. F. II/III—1933/34. 105. sk.

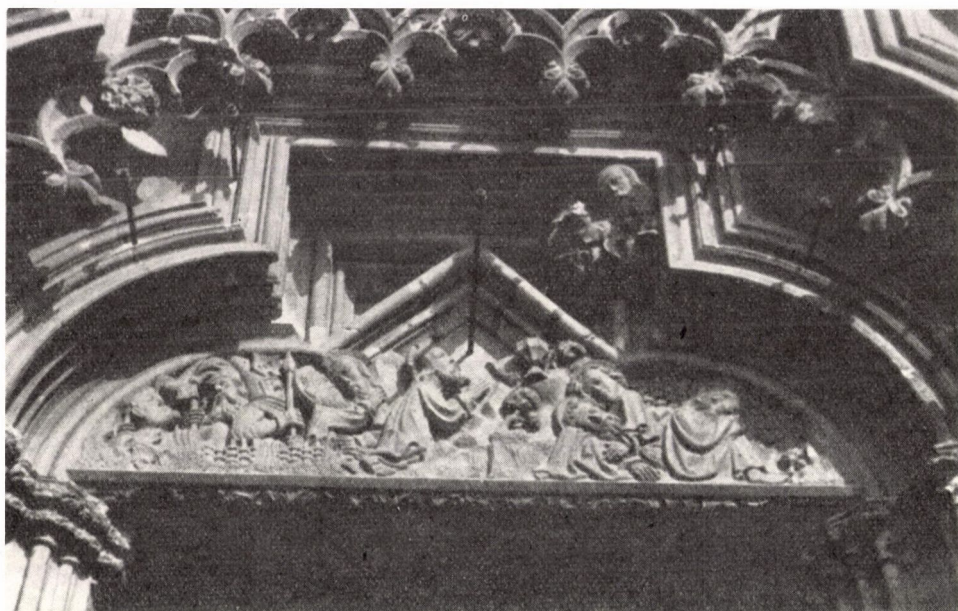
14. Ulm, Münster. A délkeleti kapuzat timpanonja 1360 körül

Különösen fontos szerepet játszanak az Ulm felé vezető szálak egy további jelentéktelen, éppen ezért azonban a stíluskritika szempontjából igen fontos motívumnál. A felhőket több helyen: az Utolsó Ítélet jelenetén, az északi kapuzat osztópillérének angyalai alatt, a nyugati kapu Atyaisten-figurájánál a szobrász hullámvonalban hajtogatott szalagként ábrázolja. Olyan vonás ez, mely a parleri hatásokat mutató ulmi, regensburgi plasztikában fordul elő, s mely a bécsi dóm egy részén, a Primglöckleintor prófétákat ábrázoló konzolbüsztjei alatt is feltűnik. A kapuzat éppen a parleri iskolázottságú Peter von Prachatitz által épített déli toronyhoz tartozik, s ismeretes, hogy tervezésénél mintaképpül szolgált az ulmi torony megoldása is.¹¹⁹ Úgy hisszük, nem véletlen, hogy Ulm újból előfordul Kassával kapcsolatban. Feltételezhető, hogy a lépcsőtorony Ulmban fennmaradt tervvariánsa a XIV. századi ulmi építkezések valamelyik fázisához kapcsolódik, átdolgozása pedig a nyugati torony építésének XV. század végi erősebb lendületével függ össze.¹²⁰ Mindez még fokozottabban valószínűsíti, hogy Kassán dolgozó mesterünket szoros szálak fűzik ahhoz a délnémet körhöz, amely igen gyorsan reagált Peter Parler művészetére, s amelyben már a XIV. század végén terjednek a prágai mester megoldásai, nem utolsósorban éppen a tervrajzok közvetítésével.

Végül, ebbe a körbe vezetnek a templom boltozatai is, melyek eredeti formájukban a csillagboltozat változatos megoldásait képviselték. A kereszt-hajó északi szárának boltozata és a déli oratórium csillagboltozata olyan for-

¹¹⁹ *Tietze*: Jb d. Sgn. V—1931. 168. és uő.: *Geschichte und Beschreibung des Stephansdomes in Wien*. Wien, 1931. 258. skk.

¹²⁰ *Kletzl*: *Plan-Fragmente* 117.

15. A kassai Szent Erzsébet templom nyugati ajtószemöldöke

mákat mutatott, melyek a prágai sekrestye nyugati szakasza és a Vencel-kápolna parleri boltozata nyomán legközelebbi rokonukra a stuttgarti 3. sz. tervtöredéken találnak. Ugyanezen a tervrajzon, a főhajó boltozatainak megoldása sok rokonságot árul el a kassai főhajó tört vonalú bordákból felépített boltozataival.¹²¹ A stuttgarti tervrajz megoldását a XV. század közepe körüli időre datálják, s a Parler-kezdemények továbbfejlesztését a bécsi páholy művészetének tulajdonítják.¹²² A kassai megoldás ennél korábbi fázist képvisel, mert bonyolult csillagformái elkülönülnek egymástól, nem olvadnak össze hálóboltozattá. Ilyenfórmán legközelebbi rokonára a szintén a Stephanskirche műhelyében keletkezett bécsi Maria am Gestade boltozatain (1394-től) talál.¹²³

Ezt a datálást támogatja az az analógia is, amely a sziléziai Striegau (Strzegom) az 1360-as évektől 1391. körül a johanniták által építtetett plébániatemploma és Kassa között fennáll. A négyzet és a déli kereszthajó-szár nyolcágú belső csillaggal díszített boltozatai itt találnak legközelebbi analógiájukra, a négyezetet lezáró csillagboltozatban. A Striegauval való rokonság azért is figyelemre méltó, mert a sziléziai templom bazilikális, kereszthajós felépítésével éppúgy társtalan a sziléziai emlékek között, mint a kassai.¹²⁴ Kapu-

¹²¹ Uo. 77. skk.

¹²² *Clasen, K. H.*: Deutsche Gewölbe der Spätgotik. Berlin, 1958. 70.

Fehr, Götz: Benedikt Ried, ein deutscher Baumeister zwischen Gotik und Renaissance in Böhmen. München, 1961. 95. sk.

¹²³ *Buchowiecki* i. m. 268.

¹²⁴ *Tintelnot* i. m. 108 skk. *Lutsch, Hans*: Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien II. Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Regierungs-Bezirks Breslau. Breslau 1889. 271. skk.

16. Ulm, Münster. Címer-
tartó angyal a szentély
faláról 1385 körül

zatának plasztikai dísze az épületet erősen a bécsi Stephanskirche Singertorjának műhelyével kapcsolja össze.¹²⁵

X.

A kassai Szent Erzsébet templomnak a délnémet Parler-körrel való kapcsolataira még egy dokumentum utal. Ez egyúttal felhívja figyelmünket az ebben a művészeti körben cirkuláló tervek fontosságára is.

A nürnbergi Germanisches Nationalmuseum Hz 3818. számú, három pergamenlappból összeállított $231,3 \times 32,6$ cm méretű sávjának hátoldalán egyéb tervrajzok között szerepel egy gótikus templom alaprajza és keresztmetszete is.¹²⁶ (17. ábra) Az alaprajzon a „braine-i” szentélytípus hívja magára figyelmünket. Négy, négyzetes szakaszból álló templom szerepel a rajzon, sajátos alaprajzi elrendezéssel. Ebben az alaprajzban szemmel láthatóan nagy szerepet játszanak elméleti megfontolások, szerkesztési célkitűzések. Nyilvánvalóan ideális tervről, a szabályosságot, geometriai elveket következetesen érvényesítő rajzról van szó. A hosszanti elrendezésű templom két fő részre oszlik. A kórusrész alapvető mértékét a szentély előtti négyzet adja. A köré írt, átlónyi oldalhosszúságú, diagonális állású négyzet csúcsai meghatározzák a mellékhajók szélességét és a következő szakasz középpontját. A két szentély előtti boltszakaszt magába foglaló nagy diagonális négyzet határozza meg az egész szentélycsoportot, s egy ebbe metsződő másik négyzet írható a homlokzati rész köré. A templom alapszerkezetében három geometriai alapforma váltakozik: a főhajó szakaszait alkotó négyzet, az ennek oldalára emelt egyenlőszárú, derékszögű háromszög, mely a mellékhajók szakaszait határozza meg, s az e háromszög száraival, tehát a főhajó boltszakaszainak fél átlójával alkotott négyzet. Az egész szerkesztés módszere világosan leolvasható a rajzról, s megállapítható, hogy a középkori tervezés egyik leggyakoribb eljárását, az egymásba átlósan beírt négyzetek módszerét, a Villard-tól a XV. századi Fialenbüchleinekig a gótika egész története folyamán élő „Vierung über Ort” szerkesztését alkalmazták.¹²⁷ Ez a szerkesztés megismétlődik a templom nyugati részén, mely egy erősen kiugró nagy négyzetes szakaszból s két, ehhez diagonális tengellyel csatlakozó, kisebb négyzetből áll, melyek felett lépcsőtornyaik tanúsága szerint tornyok emelkedhettek.¹²⁸ A templom szentélye a braine-i rendszert követi: főszentélye a szabályos nyolcszög öt oldalával záródik, s hasonló formájú, kisebb méretű két-két mellékszentély zárja a mellékhajókat, illetve ezek diagonális négyzetes szakaszokból álló kereszthajó-szerű toldalékait. A mellékszentélyek diagonális egyenesről külön-külön nyílnak, éppúgy, mint a kassai templom esetében is.

Nem ismeretes az európai gótikus építészetnek olyan emléke, mely ezzel a nyilvánvalóan papíron született, geometriai formulákból leszűrt alaprajzzal

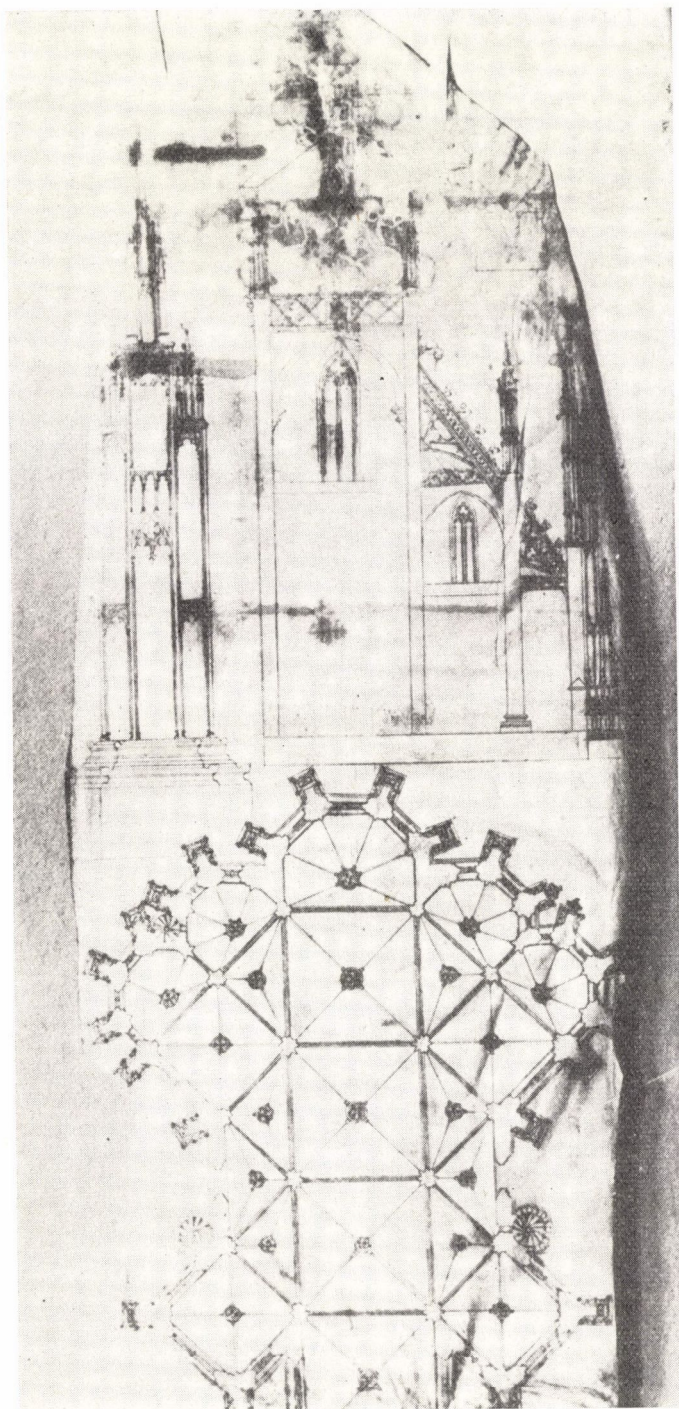
¹²⁵ Garger, Ernst: Die Reliefs an den Fürstentoren des Stefansdoms. Wien, 1926. 34.

¹²⁶ Frey, Dagobert: Die Kunst im Mittelalter. Geschichte Schlesiens. Bd. I. Breslau 1938. 461.

¹²⁷ Közölve: Enciclopedia Universale dell'arte XI. Venezia-Roma 1963. Tav. 34. A 17. és 20. ábra közlésének szíves engedélyezéséért a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum igazgatóságának tartozunk köszönettel.

¹²⁸ Velle, Maria: Die Anwendung der Quadratur und Triangulatur bei der Grund- und Aufrissgestaltung der gotischen Kirchen. Basel, 1951. főleg 2. skk.

¹²⁹ Hasonló, diagonális toronyelrendezés csak két helyen ismeretes: Rouen, St. Ouen és Ingolstadt, Frauenkirche. Dehio-Bezold, Taf. 450.

17. Braine-i típusú templom alaprajza és metszete. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum Hz 3818. vero részlet

rokon elrendezésű lenne. De más vonások is nyilvánvalóan utalnak a terv ideális jellegére. Elég pl. a mellékhajók támrendszerét megfigyelni, hogy erről meggyőződjünk. A mellékszentélyeket elválasztó falnyelvet ablakok törik át, rajtuk különálló csúcsaikkal összeérő vagy lépcsőházat közrefogó támpillérek emelkednek. Teljesen értelmetlen ez esetben a támpillérek önálló kialakítása egy vak falzug kedvéért, mint ahogyan az e rendszerben megépült épületeken — mint Kassa esetében is — tömör falsarkot találunk. Még világosabban csak a szabályosságra, egyöntetű elrendezésre való törekvésből ered a jobb oldali mellékszentélyek közti falsarok ablakokkal való áttörése. A tervrajz bizarr szerkesztettsége arra utal, hogy rajzolója kipróbált, felvázolt egy különös, sajátos elrendezést. Számunkra legérdekesebb azonban az, hogy a rajzi sajátosságai és formai motívumai alapján a XV. század első felére datálható terv amellet szól, hogy a kassai szentély megoldása nem feltétlenül közvetlen iskolaösszefüggések útján jutott el a magyarországi városba, mert, mint rajzunk is bizonyítja, ismert megoldásról van szó.

Az alaprajz a nürnbergi lapon bazilikális keresztmetszettel társul. Egyes motívumok határozottan a közép-európai építészet jelentős XIV. századi központjai felé utalnak a rajzokon. Ilyen motívumok a keresztmetszeteken a támívek és a főhajó-fal közeit kitöltő nagy kőrácok, a nagy, dekoratív zárókövek, a tornyok mellett emelkedő, áttört, nyolcszögű csigalépcsők: mind a prágai Parler-műhelyben is jelenlévő, s e körben terjedő motívumok. Ritka sajátoságként és szintén az ideális elképzelésből eredő motívumként tűnnek fel első pillantásra a mellékhajók háromszögletű, hárombordás boltozatokkal lefedett szakaszai, amelyek azonban közelebbi vizsgálatkor, különösen a hajó három-három szakasza esetében, egymásnak meg nem felelő támaszokra épített, hárombordás szakaszokból álló boltozatnak, ún. „Springgewölbének” bizonyulnak.¹²⁹ Ez a folyamatosan alternáló, dekoratív boltozati forma igen elterjedt Szilézia XIV. századi építészetében, s a prágai Parler-műhely boltozástechnikájának egyik fontos előzményét jelenti.¹³⁰

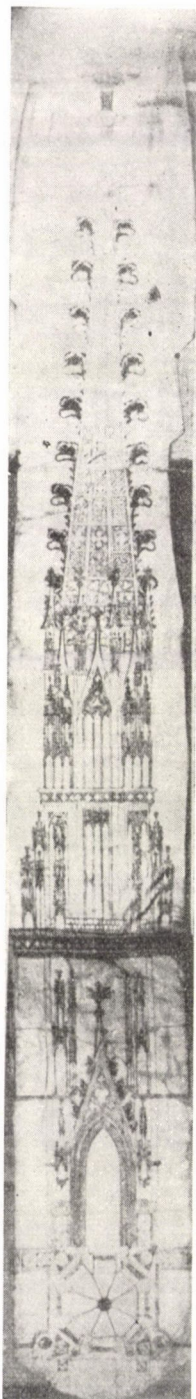
Ilyenformán tehát a rajz a Parler-körrel, a XV. századi építészet legendás hírű mintaképével és ősével¹³¹ áll kapcsolatban. Erre a kapcsolatra már az általunk tárgyalt és Kassával összefüggésbe hozható részletet is publikáló Tietze

¹²⁹ *Clasen* i. m. 64. skk.

¹³⁰ *Mencl*: Česká Architektura . . . 134. skk.

¹³¹ *Kletzl*: Die Junker von Prag . . . 47 skk.

18. A freiburgi Münster tornyának terve. Másolat 1420 körül. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum Hz 3818. sz.

utalt.¹³² Szerinte a terv a prágai Parler-körrel szoros összefüggéseket mutató, mai elrendezésében is Arrasi Mátyás prágai szentélytervének hatására tükröző freiburgi szentély tervezési folyamatával hozható kapcsolatba, mint lehetséges és a végleges döntés előtt javasolt tervvariáns.¹³³ Tietze, aki felismerte, hogy az alaprajzban, amely „igen sajátos és teljes analógia nélkül áll, egyes elemek francia mintákra utalnak”, tovább nem lépett az alaprajz interpretációjában, és véleményünk szerint alap nélkül kapcsolta a tervet a freiburgi dóm építéstörténetéhez. Erre már egyedül az a tény is utal, hogy a rajzon nem csak egy szentély, hanem egy teljes, lezárt templom alaprajza szerepel. Freiburg esetében azonban további építkezésről, mindenekelőtt azonban a nyugati homlokzat megváltoztatásáról szó sem lehetett.

Éppen ehhez a nyugati homlokzathoz kapcsolódik a pergamenlap elülső oldala, amelynek témája Tietzét nyilván következtetésére vezette. Ez az oldal a freiburgi Münster tornyának homlozatát és alaprajzát ábrázolja.¹³⁴ (18. ábra) A nürnbergi lap a freiburgi torony egyik legteljesebb tervét őrizte meg számunkra abból az időből, amikor 1310 körül a torony négyzetes alépitménye fölé a torony második mestere a XIV. század folyamán kivitelezett nyolcszögű részt tervezte.¹³⁵ A freiburgi torony tervét több, egymással a lényeges vonásokban megegyező XV. századi másolat is megőrizte. Ezek pusztán létezése is a már régen befejezett, monumentális toronymegoldás népszerűségét bizonyítja. A másolatok közül legjellegzetesebb a Freiburg i. d. Schweizban megmaradt, Rahn által publikált lap esete, amelynek a svájci városba kerülése összefüggésbe hozható a város krónikásának, Jacob Cudrefinnek adatával, mely szerint a város Freiburg i. Breisgauban fogva tartott tanácsurait 1449-ben kiszabadulásukkor magukkal viszik az ottani torony legfőbb mértékeit, hogy városukban ezek alapján építsék meg templomuk tornyát.¹³⁶ A freiburgi torony, legfőképpen pedig áttört, kőrácsokban feloldott toronysisakja, fontos mintaképe a XV. század elején egymással versengő, a városok jelképeivé növekvő templomtornyoknak.

Ezzel a mintakép-szereppel, a logikus, kitűnő építészeti alkotás megbecsülésével magyarázható a nürnbergi lap létrejötte.

A toronyterv hátoldalán más rajzok sorakoznak. A lap tetején két rajz a profilsablonok elkészítési módját szemlélteti, bemutatva azt a geometriai eljárást, amely, ismét a Vierung über Ort módszerével, lehetővé teszi egy alpméretből minden faragott kőrészlet, ablakosztó, bordaprofil stb. megszerkesztését.¹³⁷ (19. ábra) Olyan eljárás ez, amelyre a kőfaragók számára sablonokat készítő mesternek van szüksége. Az ábra, hozzátartozó kísérőszöveggel együtt a XV. század végi Fialenbüchleinekből is ismeretes. A felső rész baloldalán egy pillér homlokzati rajza következik, mellette és alatta a már megismert, Kassával összefüggéseket mutató ideálterv, a „braine-ies” szentélyzáródású templom

¹³² Tietze Jb d. Slgn. V—1931. 166. sk.

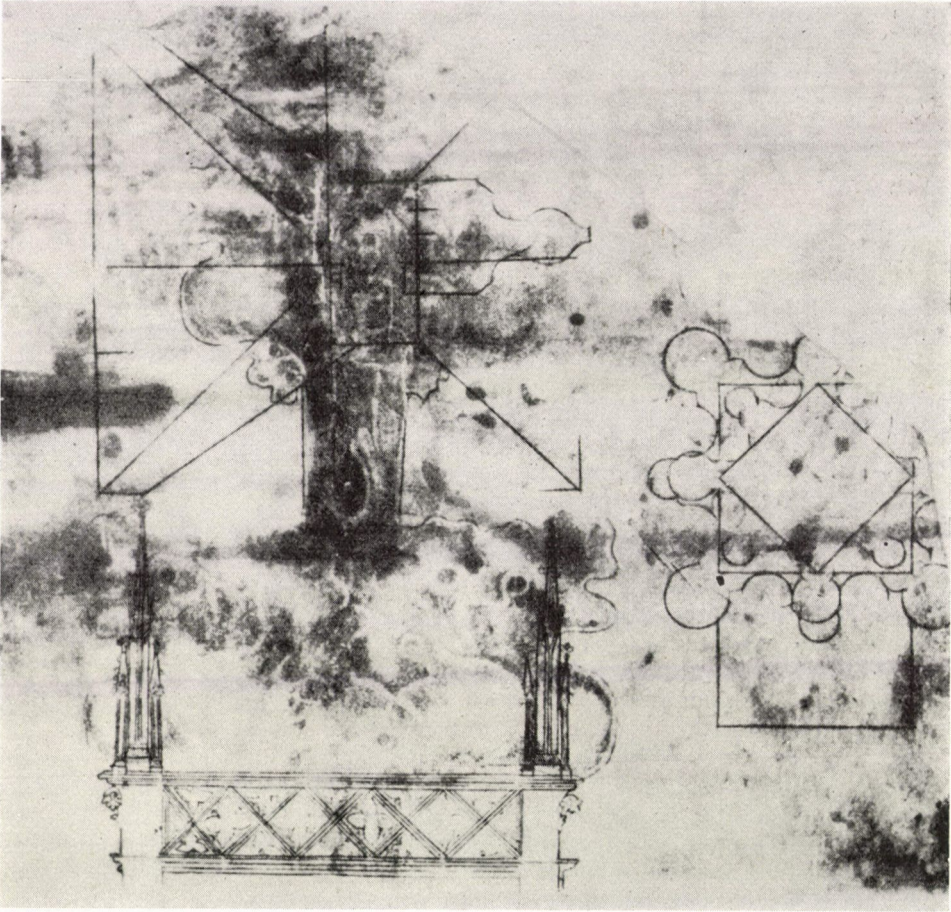
¹³³ Uo.

¹³⁴ Kulturdokumente der Oberrhein- und Neckargebiete aus dem Germanischen Nationalmuseum Nürnberg. Ludwigshafen, 1956. Kiállítási katalógus 78. sz.

¹³⁵ Noack, Werner: Die Baurisse zum Freiburger Münsterturn. Oberrheinische Kunst II—1927. 2. Tietze kiegészítései: Jb. d. Slgn. N. F. V—1931. 163. skk. vö. még: Kletzl: Plan-Fragmente . . . 61. skk.

¹³⁶ Noack: Oberrheinische Kunst II—1927. 2. 1. 4. jegyzet.

¹³⁷ Reprodukcióját l. Booz, Paul: Der Baumeister der Gotik. München-Berlin, 1956. 16. kép vö. 98. l.

19. Aránszerkesztések. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum Hz 3818. verso részlet

keresztmetszete és alaprajza található. A lap középső részét újból egy keresztmetszet és hozzátartozó alaprajz tölti ki. Itt egy két szakaszos, három poligonális apszissal záródó bazilikális templomszentélyről van szó. A főszentély egy boltszakasznyival kiugrik a mellékszentélyek elé. (20. ábra) Ez az elrendezés igen erősen elterjedt a közép-európai építészetben, Tietze ezt is a prágai művészetrel hozta kapcsolatba, az Emmaus-kolostor típusát ismerve fel benne.¹³⁸ Közelebb vezet a típus eredetéhez az a sajátossága, hogy a három apszis szentélyfőit a főszentélyből a mellékszentélyekbe nyíló egy-egy átjáró teszi egy egységgé: olyan alaprajzi megoldás ez, mely a bécsi Stephanskirche és a közvetlen körébe tartozó Strassengel, Perchtoldsdorf csarnokelrendezésű szenté-

¹³⁸ Tietze: Jb. d. Slgn. V—1931. 168.

lyein jelentkezik,¹³⁹ s amely bazilikális formában csak a boroszlói Szent Erzsébet templom szentélyén fordul elő.¹⁴⁰ Így tehát ismét Szilézia felé utaló megoldással állunk szemben.

A lap alsó részén egy példa nélkül álló, toronyszerű centrális építmény rajzai következnek: váltakozva háromszögű és négyszögű mellékterekkel bővített hatszögű kápolna ez, amelyet ismét alaprajza és homlokzatának balfele reprezentál.

A lapon dominálnak a példászerű, reprezentatív megoldások, a ritka, talán soha építésre nem szánt, tisztán elméleti jellegű feladatok. Szinte építészeti ideáltervek példatáraként hat a lap, amelyet éppen ezért nem foghatunk fel úgy, mint egy feladat megoldása előtt készített tervváltozatok gyűjteményét. A rajzokban annyi egyező motívum szerepel, hogy az egész lapot egy kéz egy időben készült munkájának tekinthetjük. A XV. század első felében dolgozó művész nyilvánvalóan építészeti példatárat hozott itt létre, részben kivitelezésre szánt példaadó tervek alapján, mint amilyen a freiburgi toronyé, részben ideális tervekből. A tervek ugyanazt a tételt, a geometria alkalmazását, az alaprajz és eleváció viszonyának meghatározását, a szerkezetek síkra projektálásának módszerét szemléltetik.

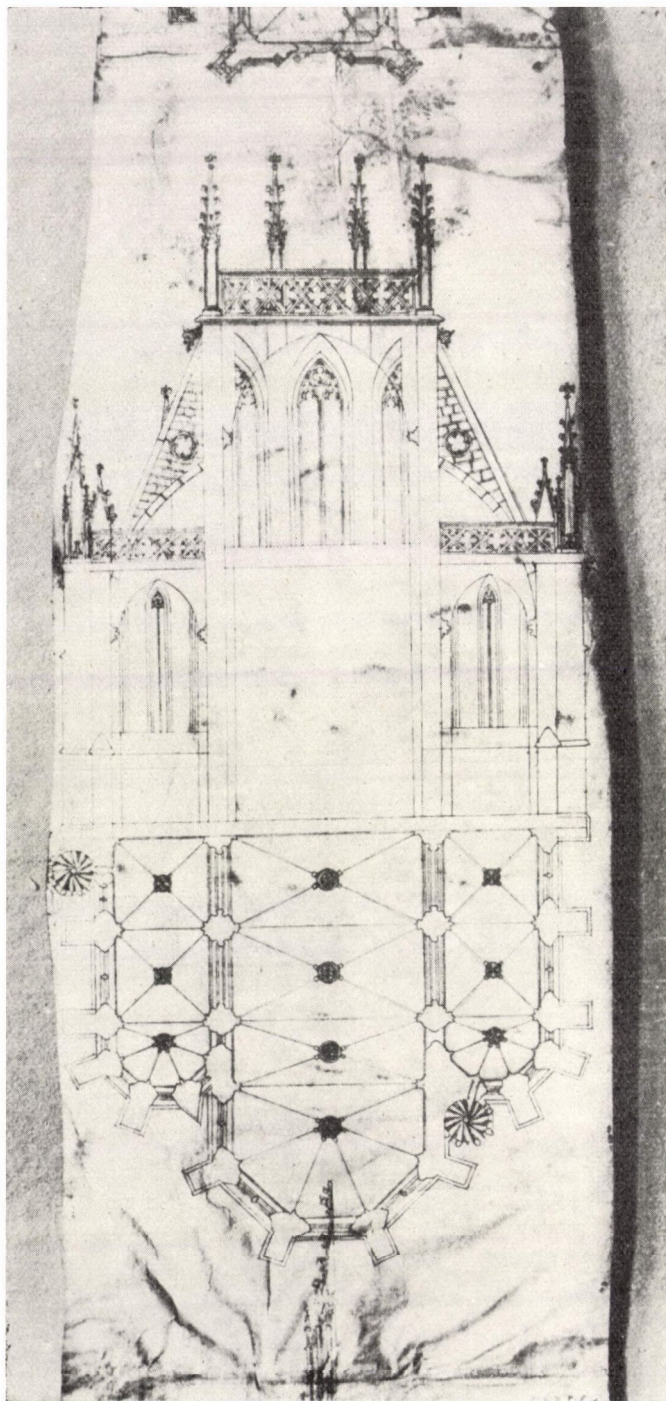
Minden bizonnyal e problémák megoldása a középkori építőmesterek titka, melyet őrizniük kellett, melyet nem árulhattak el egyszerű segédeknek. Ennek megtanulására volt szükséges a kőfaragólegények számára a vándorévek után rendszeresített és a páholyszabályzatok útján is megszabott tanulóidő, melynek tananyaga „us dem grunde czu nemen”, vagyis a tervezés geometriai formuláinak alkalmazása.¹⁴¹ Néhány példa kivételével nem ismertük ennek a módszernek rajzi dokumentumát. A nürnbergi lapban a mesterképzés egyik fontos dokumentuma maradt ránk.

A lap, amely a délnémet Parler-körben keletkezett, azon a területen, amelyhez oly sok szál fűzi a kassai Szent Erzsébet templomot, rendkívüli fontosságú a templom építéstörténete szempontjából. Nemcsak egyetlen megközelítőleg azonos korból származó analógiája a templom sajátos szentély-alaprajzának, nemcsak azt engedi meg, hogy feltételezzük ebben a sok klaszszikus megoldást felelevenítő, a gótikus tervezés elmélete szempontjából elsőrendű fontosságú művészi környezetben a Braine-ből kiinduló típus ismeretét és terjesztését. Úgy véljük, magyarázatot ad a nürnbergi terv a kassai épület különleges vonására, alaprajzi elrendezésének és térhatásának sajátos, a hosszanti és centrális elrendezés között ingadozó jellegére is. Ez a megoldás éppolyan építészeti bravúr, mint az áttört lépcsőház alkalmazása, s véleményünk szerint éppúgy az építetők: a város polgárai, s az őket pártfogoló király dicsőségét hívatott hirdetni. Ezek az összefüggések számunkra is megvilágítják a város kulturális, művészeti jelentőségét.

¹³⁹ *Buchowiecki* i. m. 31.

¹⁴⁰ *Tintelnot* i. m. 90. skk.

¹⁴¹ *Booz* i. m. 20. sk.

20. Háromkórusos ba-
zilika alaprajza és met-
szete. Nürnberg, Ger-
manisches Nationalmuse-
um Hz 3818. verso részlet